

Мал. Ф. Бараноўскага.

Васіль БЫКАЎ

ЖУРАЎЛІНЫ КРЫК

Аповесць

I

Гэта быў звычайны чыгуначны пераезд, якіх шмат параскідана на сталёвых шляхах зямлі.

Ён абраў зручную мясціну там, дзе скончыўся насып, што пралёг па асакаватай голай балаціне, і рэйкі ўезджанай аднапуткі беглі па жвіры амаль на ўзроўні зямлі. Бальшак, споўзшы з пагорка, пераскокваў чыгунку і паварочваў у бок лесу, утварыўшы скрыжаванне, якое людзі некалі абгарадзілі рабымі слупкамі і паставілі два гэткія ж рабыя шлагбаумы. Побач адзінока месцілася атынкаваная будка-каравулка, дзе ў сцюжу драмаў на напаленай печы які буркатлівы дзед-вартаўнік. Цяпер у будцы не было нікога. Восеньскі вечер раз-пораз рыпаў яе дзвярыма, расчыненымі насцеж, над дарогай тырчэў адламаны шлагбаум, другога зусім не было паблізу. Ніхто ўжо не дбаў пра гэтую чыгуначную пабудовку: новыя, куды больш важныя клопаты адолелі людзей — і таго, хто некалі гаспадарыў тут, і гэтых, што спыніліся цяпер, у ветраны адвячорак, на закінутым, знямым пераездзе.

Захінуўшыся ад ветру каўнярамі зашмальцаваных, аблепленых глінай шынялёў, шасцёра іх стаяла купкай ля зламанага дышла шлагбаума. Тулячыся адзін да аднаго, яны маркотна пазіралі ў восеньскую далеч і слухалі камбата, які ставіў ім новую баявую задачу.

— Дарогу трэба перакрыць на суткі, — сіпатым, прастуджаным голасам гаварыў капітан — высокі кастлявы чалавек са шчаціністым змораным тварам. Вечер злосна ляскатаў рогам плашч-палаткі па ягоных запэцканых ботах, матляў на грудзях доўгія матузы завязак. — Заўтра, як сцямнее, адыдзеце за лес. А дзень трымацца...

Там у полі, куды яны невясёла ўглядаліся, высіўся пагорак з дарогай, ля якой трэслі жоўтым лісцем дзве вялізныя каржакаватыя бярозы, і за

ім дзесьці на небакраі заходзіла нябачнае сонца. Вузенькая палоска яго святла, прарэзаўшыся ў хмарах, матава блішчэла на небе. Сумны воньскі адвяхорак поўніўся шэрасцю фарбаў, апырклай сцюдзёнай золлю і ўсеабдымнай трывогай, што навісла над краем.

— А як жа з шанцавым інструментам? — грубаватым басам запытаў старшыня Карпенка, камандзір гэтай невяліччай групы людзей. — Лапаты ж трэба.

— Лапаты? — задуменна перапытаў камбат, узіраючыся ў бліскучую палоску на захадзе. — Пашукайце самі. Няма лапат. І людзей няма, не прасі, Карпенка, ведаеш...

— Ага, і людзей трэба б, — падхапіў старшыня. — А то што пяцёра? Адзін — новенькі, ды гэты «вучоны» — хіба ваякі! — злосна бурчэў ён, стоячы бокам да камандзіра.

— Супрацьтанкавыя гранаты, патроны к пэтэру, колькі можна было, мы вам далі, а людзей няма, — стаяў на сваім камбат. Ён яшчэ паўглядаўся ў далячынь, зачараваны бляскам заходу, а пасля, устрапянуўшыся, павярнуўся да Карпенкі — мужага, прысадзістага, шыракатварога, з рашучымі вачыма і цяжкімі сківіцамі. — Ну, браткі, жадаю ўдачы.

Ён падаў руку. Агорнуты новым клопатам, старшыня абьява паціснуў яе. Гэтак жа стрымана паціснуў сцюдзёную камбатаву далонь і «вучоны» — высокі, сутулы, у акуларах баец Фішар; без крыўды, шчыра зірнуў на камандзіра другі няўдака, на якога скардзіўся старшыня — малады са свежымі, сумнымі вачыма радавы Глечык. «Нічога, чорт не здрадзіць — свіння не з'есць», — бесклапотна пажартаваў пэтэравец Свіст, белабрысы, расшпілены на ўсе кручкі і гузікі, жулікаваты з выгляду хлопец. Спаважна падаў сваю пухлую далонь непаваротліва, мардасты Пшанічны; пачыва, прыстукнуўшы абцасамі, развітаўся чарнявы, прыгожы Аўсееў. Паддаўшы плячом аўтамат, камбат нялёгка ўздыхнуў і коўзкім крокам пайшоў па гразі даганяць калону.

Яны засталіся ўшасцёх, агорнутыя самотай ростані, і нейкі час моўчкі пазіралі ўслед капітану і батальёну, кароценькая, зусім не батальённая калона якога, мерна пагойдваючыся ў вячэрняй імгле, хутка аддалася пад лес. Старшыня быў незадаволены, злосны, у душы яго тужліва варушылася невыразная, шчымлівая трывога за лёс тае нялёгкае справы, дзеля якой яны засталіся тут. Але ён хутка прыдушыў у сабе той нудлівы душэўны гук і прывычна злосна закрычаў на людзей:

— Ну, чаго стаіце? Гэць да працы! Глечык, пашукай: мо' дзе хоць ламачына якая завалася... У каго ёсць малыя лапаты, давай капаць, пакуль відно.

Спрытным рыўком ён ускінуў на плячо цяжкі кулямёт і, з хрустам ламаючы ссохлы былнёт, пайшоў над канавай. Байцы адзін за другім неахвотна падаліся за сваім камандзірам.

— Ну вось, адсюль і пачнем, — сказаў Карпенка, уклечыўшы ля канавы і зазіраючы па-над чыгункай на пагорак. — Давай, Пшанічны, фланговым будзеш. Лапата ў цябе ёсць — пачынай.

Камлюкаваты Пшанічны развалістай хадой ступіў наперад, зняў з-за спіны вінтоўку, адклаў яе ў былнёт і пачаў вымаць засунутую за рамень лапату. Адмерыўшы ад Пшанічнага якіх дзесяць крокаў уздоўж канавы, Карпенка зноў прысеў, паглядзеў сюды-туды і зірнуўся, шукаючы вачыма, каго прызначыць на новае месца. Ягоны грубаваты твар не пакідала заклапочанасць і злосная незадаволенасць тымі несамавітымі сіламі, якія былі ў падначаленні.

— Ну, каму тут? Вам, Фішар? Хаця ў вас жа лапаты няма. Во мне яшчэ ваякі! — злосна бурчэў старшыня, устаючы з калена. — Колькі дзён на фронце, а лапаты яшчэ не прыдбаў. Што, мо' чакаеце, калі старшыня дасць? Ці мо' немец у падарунак прышле?

Фішар не апраўдваўся і не прычэўся, але, яўна бянтэжачыся ад непрычынае вымовы, няўкладна горбіўся і без патрэбы папраўляў акулара.

— Наогул, чым хочаце, а капайце, — злосна кінуў Карпенка, пазіраючы некуды ўніз і ўбок, — але каб пазіцыю абсталявалі як мае быць.

Ён рушыў далей — моцны, эканомны і ўпэўнены ў рухах, з такім выглядам, быццам быў не камандзірам узвода, а самае меншае камандаваў палком. За ім пакорліва і раўнадушна падаліся Свіст і Аўсееў. Азірнуўшыся на заклапочанага Фішара, Свіст ссунуў на брыво пілотку і, выскаляючы белыя зубы, нязлосна пакпіў:

— От задачка прафесару, ярына зялёная! Дасца ў знакі...

— Не балбачы. Лепш ідзі вунь пад той белы слупок ля пуці, там і капай, — загадаў старшыня. Свіст збочыў у бульбянішча, яшчэ раз з усмешкай азірнуўся на Фішара, які нерухома стаяў у сваёй быльняговай пазіцыі і заклапочана чухаў няголеныя сківіцы.

Карпенка з Аўсеевым падышлі да караўлікі, старшыня па-гаспадарску пакратаў расчыненыя рыплівыя дзверы і пераступіў парог гэтай пакінутай будынікі. З двух выбітых вокан струменілі пранізлівыя патоки скразняку, матляўся на сцяне надарваны зрудзелы плакат, які заклікаў некалі разводзіць пчол, моцна смярдзела сажай, пылам і яшчэ нечым нежылым і брыдкім. На затапанай падлозе валяліся кавалкі атынкаўкі, камякі гразі з падэшваў і саламяная пацяруха.

— Вось, каб сцены таўсцейшыя, было б сховішча, — разважліва сказаў Карпенка. Аўсееў выцяг руку, памацаў абабіты бок грубкі.

— Што мадаеш, думаеш, цёплая? — строга ўсміхнуўся Карпенка.

— А давайце напалім. Інструменту ж не хапае. Па чарзе будзем капаць і грэцца, — ажывіўся стрыманы дагэтуль баец. — Га, старшыня?

— Ты што — да пёшчы прыйшоў? Грэцца! Чакай, вось падыдзе раніца — ён табе дасць пагрэцца. Аж гораца стане.

— Ну і што ж? А які сэнс мерзнуць? Давай распалім у печы, вокны замаскіруем... Га, камандзір? — дамагаўся Аўсееў, лена паводзячы чорнымі цыганскімі вачыма.

— Не балбачы. Ідзі вунь каля Свіста займай пазіцыю і давай абсталявацца.

Карпенка выйшаў з пабудовкі і сустрэў Глечыка, які цягнуў аднекуль скрыўлены жалезны прэнт. Убачыўшы камандзіра, ён спыніўся і паказаў іржавую жалезіну.

— Вось нібы ломік — разрыхляць. А выкідаць і жменямі можна.

Глечык вінавата ўсміхнуўся. старшыня няпэўна паглядзеў на яго, хацеў сказаць нешта строгае, але загаварыў проста:

— Ну, давай. Вось тут будзеш капаць — на гэты бок караўлікі, а я на той бок — у цэнтры. Не марудзь, пакуль відно.

На змярканні з-за лесу напаўзлі шызыя, змрочныя хмары. Яны зусім загрузасцілі неба, затулілі блішчастую шчыліну над пагоркам; у наваколлі стала пагрозліва, трывожна і сцюдзёна. Вецер, шалеючы, абтрасаў

бязрозы над шляхам, перабіў лісцяны маладняк прысадаў, гнаў перазчыгунку ў шэрую далеч шархоткія статкі лісця. Мутная вада ў лужыне ад ветранаго напору аж выплэскалася з берагоў і пырскала на ўзмежах сцюдзёнымі бруднымі кроплямі.

Байцы на пераездзе рупна ўлеглі ў работу — капалі, дзяўблі, угрызаліся ў сцявядзелую залеж зямлі. Пшанічны ледзь не па самыя плечы закапаўся ў рудую кучу гліны. Далёка навокал адкідваючы рассыпчатыя камякі, зухавата і вясёла ўсталёўваўся разгарачаны Свіст. Ён зняў з сябе ўсе рамяні і апраткі і, застаўшыся ў гімнасцёрцы, спрытна сыпаў з яміны малой пехацінскай лапаткай. У дваццаці кроках ад яго, таксама над лініяй, час ад часу спыняючыся, адпачываючы і аглядаючыся на сяброў, крыху з меншым стараннем акупаўся Аўсееў. Ля самай будкі практыкавана ладзіў кулямётную пазіцыю старшыня Карпенка; на другі бок ад яго дзеўб зямлю расчырванелы, потны Глечык. Нарыхліўшы жалезінай камякоў, ён выкідваў іх рукамі, пасля прыгаршчамі выгортваў драбязу і зноў дзеўб. Адзін толькі Фішар самотна сядзеў у быльнягу, дзе яго пакінуў старшыня, і, тулячы ў рукавы азяблыя рукі, гартваў нейкую кніжку.

За гэтым заняткам і застаў яго Карпенка, калі, прыпыніўшы працу, выйшаў з-за каравулі. Старшыня быў змораны, заклапочаны і адразу аж з твару змяніўся, убачыўшы панылюю бяздзейнасць свайго падначаленага. Вылаяўшыся, ён накінуў на распацелую спіну скарэлы ад гразі шынель і накіраваўся да няўдакі-байца.

— Ну, што? Доўга вы будзеце сядзець? Думаеце, калі няма лапаты, дык я вас у батальён адпраўлю, у бяспечнае месца?

З выгляда абьякавы да ўсяго Фішар разгублена заміргаў пад акулерамі блізарукімі вачыма, няспрытна ўзяўшы з долу і, заікаючыся ад хвалявання, хутка-хутка загаварыў:

— М-м-можаце не т-т-турбавацца, таварыш камандзір, гэта выключачецца. Я н-н-не менш за вас разумею свае абавязкі і зраблю тое, шт-т-то трэба, без лішніх эксцэсаў. Вось.

Некалькі здзіўлены і расхалоджаны нечаканым выпадкам гэтага ціхага чалавека, старшыня не знайшоў, што сказаць далей, толькі перадражніў:

— Бач ты: эсцэксаў!..

Яны стаялі так — адзін супраць аднаго — усхваляваны, з дрыготкімі рукамі, вузакплечы баец і ўжо супакоены, упэўнены ў сабе каржакаваты, уладарны камандзір. Карпенка, нахмурыўшы калочыя бровы, з хвіліну згадваў, што рабіць з гэтым няўдакам, а пасля, прыпамятаўшы, што трэба ён на ноч выставіць які-нікі дзор, ужо спакайнайне сказаў:

— Вось што — бярыце вінтоўку і марш за мной.

Фішар не запытаў, куды і навошта, а з падкрэсленай абьякавасцю запхнуў за пазуху кніжку, ускінуў на плячо вінтоўку з прымкнёным штыком і, спатыкаючыся, пакорліва лабрыў за старшыню. Карпенка на ходу апрануў шынель і, мінаючы сваю ячэйку, коратка кінуў байцу:

— Вазьмі ж лапату.

Яны выйшлі на пераезд і па гразкай дарозе накіраваліся на пагорак з дзвюма бязрозамі.

Тым часам паволі цямнела. Неба над лесам зусім счарнела ад хмар, якія шчыльна абклалі прастор і злегліся на небасхіле змрочнай суцэльнай масай.

най масай. Венер усё не ўціхаў і злосна шкуматаў полы шынялёў, прабіраўся за каўнер, у рукавы, выпякаў з воч сцюдзёныя слёзы.

Карпенка крочыў хутка, не вельмі разбіраючы дарогі і не дужа шануючы свае нозыя кірзавыя боты — адзіную тут адзнаку. яго камандзірскай годнасці. Захіляючыся ад ветру каўняром шыняля, у нацягненнай на вушы пілотцы паныла шкандыбаў за ім Фішар. Ён зноў быў абьякавы да ўсяго і, утаропіўшы позірк у загусцелую гразь дарогі, асцерагаўся павярнуць забінтаваную шыю, якая балела ад скулаў.

З сярэдзіны ўзгорка Карпенка азірнуўся, каб агледзець зводдаль пазіцыю свайго ўзвода, і ўбачыў, што яго падначалены адстаў і ледзьве плёўся, зноў чытаючы на хаду тую сваю кніжку. Карпенка спыніўся і пакачаў, пакуль Фішар дагоніць яго. Але той не вельмі спяшаўся, ён так паглыбіўся ў свой занятак, што не бачыў і старшыню, забыўся, відаць, куды і навошта ішоў, толькі нешта варушыў сабе вуснамі. Старшыня нахмурыўся, але тут яго самога ўзяла цікавасць, і ён не закрываў, а нецярпліва пераступіў па гразі і строга спытаў:

— Што гэта за кніжка ў вас?

Фішар, відаць, яшчэ не забыўшыся на нядаўнюю сварку, бліснуў акулерамі і адхінуў чорную вокладку.

— Гэта біяграфія Чэліні. А то — рэпрадукцыя. Пазнаеце?

Карпенка зірнуў на фотаздымак — на чорным фоне стаяў нейкі голы з валасатай галавой чалавек і, пазіраючы ўбок, заклапочана хмурыў бровы.

— Давід! — тым часам бяспасна абвясціў Фішар. — Славутая статуя Мікельанджэла. Успамінаеце?

Але Карпенка не ўспамінаў нічога. Ён яшчэ зірнуў у кніжку, акінуў недаверлівым позіркам Фішара і, нічога не ўцімаўшы, ступіў наперад. Трэба было спяшацца, каб засветла выбраць, дзе паставіць сакрэт, і старшыня шпаркім крокам рушыў далей. А Фішар заклапочана ўздыхнуў, расхіліў працівагазную сумку і ў дадатак да кавалка хлеба, старога «Аганька» і патронаў, якімі была напакавана яна, ашчадна засунуў туды і кніжку. Пасля, крыху павесялелы, ужо не адстаючы, ішоў за старшыню.

— Вы што — сапраўды вучоны які? — невядома чаму насіярожыўшыся, запытаў Карпенка.

— Ну, вучоны — можа гэта і занадта... Я толькі кандыдат мастацтвазнаўства.

Карпенка трохі памаўчаў, намагаючыся зразумець штосьці, а пасля неяк прыціхла, быццам баючыся выявіць сваю цікаўнасць, запытаў:

— Гэта што? Па карцінах спец, ці як?

— І па карцінах, але я галоўным чынам па скульптуры эпохі Адраджэння. У прыватнасці спецыялізаваўся па італьянскай скульптуры.

Яны выйшлі на пагорак, з-за якога адкрыліся новыя, ужо азмрочаныя вечарам далі — поле, лагчына з хмызняком, далёкі ельнік; наперадзе ля дарогі саламяныя стрэхі вёскі. Побач, ля канавы, растросшы на сцюдзёным ветры тонкае голле, жалобна ляскаталі зрудзелым лісцем бязрозы. Яны былі тоўстыя і, відаць, дужа старыя, гэтыя спрадвечныя вартавыя шляхоў, — з парэпанай ад старасці, счарнелай карой, густа абсыпаныя цвёрдымі капітамі нарастаў, з пазабіванымі ў іх чыгуначнымі кастылямі. Пад бязрозамі старшыня збочыў з дарогі, пераскочыў канаву і, зашорхаўшы ў іржышчы ботамі, накіраваўся ў поле.

— А што ён, гэты голы, з гіпсу злеплены, ці як? — запытаў ён, не тоячы сваёй нечаканай мінутнай цікаўнасці.

Фішар стрымана, аднымі вуснамі паблагліва ўсміхнуўся, як малому, і вытлумачыў:

— О не. Гэтая пяцімятровая фігура Давіда высечана з крыцкага мармуру. Наогул, гіпс як матэрыял для манументальнай скульптуры ў старажытнасці і ў часы Рэнесанса амаль не ўжываўся. Гэта ўжо атрыбут новага часу.

Старшына падумаў.

— Кажаш, з мармуру? А чым жа ён яго — такую грамадзіну — высек? Ці, можа, якой машынай?

— Ну, што вы? — здзівіўся Фішар, сігаючы побач з Карпенкам. — Хіба можна машынай? Толькі рукамі, вядома.

— Ого! Гэта ж колькі яго трэ́ было дзяўбсці? — у сваю чаргу здзівіўся старшына.

— Два гады, з памочнікамі, вядома. Трэба сказаць, што ў мастацтве гэта яшчэ не вялікі тэрмін, — памаўчаўшы, дадаў баец. — Аляксандр Іванов, напрыклад, працаваў над «Месіяй» амаль дваццаць два гады, француз Энгр пісаў «Крыніцу» сорак гадоў.

— Глядзі ты! Таксама, відаць, цяжка. А ён хто такі, што зрабіў гэтага Давыда?

— Давіда, — паправіў Фішар. — Ён італьянец, уладжэнец Фларэнцыі.

— Што — мусаліншчык?

— Э, не! Ён жыў даўно. Гэта славыты мастак Адраджэння. Найвялікшы з вялікіх.

Яны прайшлі яшчэ далей, Фішар ужо трымаўся побач, і Карпенка скоса разы два зірнуў на яго. Худы, з запалымі грудзямі, у кароткім, падпярэзным пад хлісцік шынялі, з забінтаванай шыяй і зашчыненым тварам, «вучоны» меў нікчэмны выгляд. Адны толькі чорныя вочы пад тоўстымі шкелцамі акулераў цяпер неяк ажылі і свяціліся адбіткам далёкай стрыманай думкі. Старшына падзівіўся тайком з таго, як часам за гэтакім несамавітым выглядам хаваецца адукаваны і, здаецца, не блгі чалавек. Праўда, Карпенка быў упэўнены, што ў ваеннай справе Фішар не многа варты, але ў глыбіні старшыновай душы нешта ўжо расслабела да гэтага байца.

Праз сотню крокаў ад дарогі Карпенка спыніўся на іржышчы, паглядзеў у бок вёскі, азірнуўся назад. Пераезд у нізіне ўжо ледзьве шарэў у вачэрнім паўзмроку, але адгэтуль яшчэ быў відаць, і старшына падумаў, што месца для сакрэта тут будзе здатнае. Ён утаптаў абцасамі іржышча ў мяккую зямлю і, пераходзячы на звычайны свой камандзірскі тон, загадаў:

— Вось тут. Капай. Ноччу спаць ні-ні. Глядзі і слухай. Пойдуць — страляй і адыходзь на пераезд.

Фішар зняў з пляча вінтоўку, абяруч узяўшыся за кароткі тронак старшыновай лапаткі, няўмела калупнуў іржышча.

— Эх ты! Ну, хто так капае! — не стрываў старшына. — Дай сюды.

Ён выхапіў у байца лапатку і, лёгка ўразаючыся ёю ў рыхлую зямлю, спрытна растрасіраваў адзіночную ячэйку.

— Вось на... Так і капай. Ты што, не служыў?

— Не, — прызнаўся Фішар і першы раз шчыра ўсміхнуўся. — Не давялося.

— Яно і відаць. А цяпер вось гора з вамі...

Пакуль Фішар не дужа ўмела калупаўся ў зямлі, Карпенка прысеў у іржышча і, тулячыся ад ветру, пачаў скручваць цыгарку. Вечер выдзьмухваў з паперкі махорачную пацяруху, старшына ашчадна прытрымліваў яе пальцамі і паспешна загортаў. Прыцемкі ўсё шчыльней атульвалі зямлю, увачавідкі завалокаўся змрокам пераезд з будкай, раствараліся ў ночы далёкія стрэхі вёскі, толькі па-ранейшаму нясіцішна і трывожна шумелі каля шляху бярозы.

Захінаючы ад ветру трафейную запальніцу, старшына згорбіўся, каб прыкрыць, але раптам яго твар уздрыгнуў і трывожна насцярожыўся. Выцягшы з каўняра абсівераную жылістую шыю, Карпенка азірнуўся на пераезд. Фішар таксама ўчуў нешта і як быў, уклечыўшы ў іржышча, так і здрантвеў у напружанай позе спалоху. На ўсходзе за лесам, што быў за іх пераездам, прыглушаная ветрам, раскацілася ўдалечыні кулямётная чарга. Неўзабаве на яе адгукнулася другая, радзейшая, відаць, з нашага «максіма», а затым слабым далёкім водсветам, паварушыўшы вачэрні змрок, узгарэлася і пагасла мігальвая чарада ракет.

— Абышлі! — са злоснай прыкрасцю сказаў старшына і вылаяўся. Ён ускочыў, яшчэ ўгледзеўся ў далёкі сцямынелы краявід і зноў са злосцю, распачуч і трывогай пацвердзіў:

— Абышлі, гады!

І, занепакоіўшыся, каб там, на пераездзе, чаго не здарылася без яго, Карпенка шпарка пайшоў у напрамку дарогі.

На пераездзе першы ўчуў нядобрае баец Пшанічны. Да змяркання ён ужо выкапаў глыбокі, у свой рост, акопчык, прыладзіў на дне прыступку, каб можна было страляць і выглядаць, а таксама — яміну ў баку, каб

спрытней можна было выбрацца на паверхню. Пасля старання прытрусіў хрусткім быльнягом бруствер, аддаў лапату Глечыку, які ўсё яшчэ калупаў побач жалезнай, і, ускочыўшы, стуліўся на дне новага сховішча.

Тут было зацішна і даволі ўтульна. Кінутая на дол ахалка быльнягу засцерагала ад сырасці. Пшанічны прыкрыў быльнягом свае ногі ў стапаных чаразіках, выцер аб крысо шыняля брудныя рукі і развязаў рэчавы мяшок. Там баец трымаў на галодны час акрайчык здабытага ў вёсцы сялянскага хлеба і ладны скрыдлік сала. Ён даўно прагаладаўся ўжо і хацеў есці, але на людзях усё не наважваўся рабіць тое, бо тады трэба было б з кім падзяліцца, а дзяліцца Пшанічны не хацеў. Ён ведаў, што ў іншых, апроч якога кавалка хлеба, з яды болей не было нічога, але то не яго клопат, хай кожны дбае пра самога сябе, а каб дбаць пра ўсіх — ёсць начальства. І цяпер, напранаваўшыся і моцна згаладаўшыся, Пшанічны разгарнуў у прыцемках паперку, дастаў з кішэнні складны ножык на медным ланцужку і, адрэзаўшы палову скрыдліка, пакроіў яго на дробныя цагліны. Астатняе ён загарнуў у газеціну і схаваў на спод напакаванага рознай драбязой мяшэчка.

Смачна і старання жуючы не вельмі спраўнымі зубамі, Пшанічны думаў, што трэба было б яшчэ назбіраць быльнягу, каб закапацца ў яго і «прыкімарыць», — як кажа Свіст, — якую гадзіну ўначы. Праўда, узводны трапіўся дужа прыдзірлівы і прыдумае яшчэ якую работу да ранку, але Пшанічны не такі прасцяк, як той Глечык ці падслепаваты Фішар, каб са шчырасцю рабіць усё, чаго ад яго дамагаюцца. Ва ўсякіх абставінах ён зробіць не болей, чым для адводу вачэй, і як-небудзь не дасць пакрыўдзіць сябе.

Гэтыя павольныя і разважлівыя ў цішы думкі чалавека раптам прыпыніліся ад далёкіх раскасістых стрэлаў. Пшанічны ад нечаканасці прыціх, перастаў жаваць, услухаўся, потым, хуценька згарнуўшы ў кішэню хлеб і сала, узяўся ў агопе. Над лесам шуганула ў неба рассыпчастая гронка ракет, асвятліла на момант чорныя зубцы лясных верхавін і знікла.

— Гэй! — закрычаў баец да сваіх таварышаў. — Чулі? Акружаюць!

Навокал стала зусім цёмна. Беленымі сценамі трошкі шарэла каравулка, вырысоўвалася яшчэ ў небе зламанае дышла шлагбаума, чутна было, як капаўся побач у яміне рупны Глечык і ля чыгункі дзяўблі зямлю Свіст з Аўсеевым.

— Аглухлі, ці што? Немцы ў тыле!

Глечык пачуў, выпрастаўся ў сваёй неглыбокай яшчэ яміне. Выскачыў з акупа Аўсееў і, прыслухаўшыся, цераз бульбянішча накіраваўся да Пшанічнага. Недзе ў цемры вылаяўся Свіст.

— Ну, што? — падаў голас з акупа Пшанічны. — Дакапаліся! Каб не я, дык і праваронілі б. Чакалі падмогі з тылу, а там ужо немцы.

Аўсееў неяк паныла маўчаў, стоячы побач і ўслухоўваючыся ў адзнакі далёкага бою. Неўзабаве ля яго з'явіўся Свіст, падышоў і спыніўся ззаду насцярожаны Глечык.

А там, удалечыні за лесам, зачыналася начная бойка. Да першых кулямётаў далучыліся іншыя, чэргі іх, нападваючы адна на другую, зліліся ў далёкае, прыглушанае ветрам грымоцце; бязладна і нетаропка загрукалі вінтавачныя стрэлы. У чорнае падлессе ўзляцела яшчэ ракета, потым другая і дзве разам. Дагараючы, яны знікалі за змрочнымі вершалінамі дрэў, а на нізкім захмараным небе яшчэ нейкі час мігалі няяркія палахлівыя водсветы.

— Ну? — не сціхаў усё Пшанічны, звяртаючыся да насцярожаных, прымоўклых людзей. — Што?

— Што ты нукаеш? — злосна азваўся Свіст. — Дзе старшыня?

— Фішара ў сакрэт павёў, — сказаў Аўсееў.

— А тое нукаю, што трэба нешта рабіць. Акружылі ж, вось... — не збавіўшы тону, гарачыўся Пшанічны.

Яму ніхто не адказаў, усе стаялі і слухалі, апанаваныя паныласцю ад благіх прадчуванняў. А там, у далёкай цемрадзі ночы, усё раскатваліся чэргі, бухалі гранаты, ветрам разносілася ўдалечыню нягучнае здалёк рэха. Людзі змаркатнелі, самі сабой апусціліся долу іх натруджаныя лапатамі рукі...

У гэтай панылай маўклівасці і застаў іх старшыня, які, цяжка дыхаючы ад доўгага бегу, спыніўся ля каравулки. Ён, вядома, разумеў, што савана людзей да гэтай крайняй ячэйкі, ведаў, што ў такіх выпадках лепш вытрымаць сваю ўладарнасць і цвёрдасць. І яшчэ зводдала, не тлумачачы нічога і не супакойваючы, ён са злосцю загаманіў:

— Ну, чаго пасталі, як слупы? Чаго спалохаліся? Га? Падумаеш, страляюць! Вы што — не чулі стрэлаў? Што, Глечык?

Глечык сумеўся ад такога грубаватага зварту, паварушыў у цемры плячыма.

— Ды вось акружаюць, таварыш старшыня.

— Хто сказаў: акружаюць? — зламаў Карпенка. — Хто?

— Што акружаюць — факт, не булка з макам... — буркатліва зазначыў Пшанічны.

— А ты маўчы, таварыш баец! Падумаеш — акружаюць! Колькі ўжо акружалі? У Тодараўцы — раз, у Баровічах — два, пад Смаленскам ты дзень выкараскаваліся — тры. І што?

— Дык то ж усім палком, а тут што? Шасцёра, — азваўся з цемры Аўсееў.

— Шасцёра! — перадражніў Карпенка. — А гэтыя шасцёра што, дзеўкі? Ці байцы Чырвонай Арміі? Нас вунь у фінскую на востраве трое засталася, два дні адбіваліся, каля кулямётаў снег да моху растаяў і нічога — жывыя. А то — шасцёра!

— Дык то ў фінскую...

— А то ў нямецкую. Усё роўна, — ужо крыху спакайней сказаў Карпенка і змоўк, адзіраючы ад газеціны на цыгарку. Пакуль ён ладзіў прыкурку, усе маўчалі, пабойваючыся выказаць невясёлыя здагадкі і пільна ўслухоўваючыся ў гукі бою. А там, здаецца, пакрысе рабілася цішэй, ракеты болей не ўзляталі, страляніна прыкметна радзела.

— Вось што, — сказаў старшыня, слюнячы цыгарку, — нечага мітынгаваць. Давай капаць кругавую. Ячэйкі злучым траншэямі.

— Слухай, камандзір, а можа лепей адыдзем, пакуль не позна? Га? — памяркоўна спытаў Аўсееў, зашпільваючы шынель і бразгаючы спражкай рамяня. Старшыня грэбліва гмыкнуў і з прырасцю спытаў:

— Загад ты чуў? Закрыць дарогу на суткі. Ну, і выконвай, нечага балбатнёй займацца.

Усе змоўчалі.

— Ну, даволі. Давай капаць, — больш бадзёра і ласкавей сказаў камандзір. — Закапаем, і заўтра, як у мамкі за пазухай будзем.

— Як у Мурла ў торбе, — жартам зазначыў Віцька Свіст. — І суха, і цёпла, і гаспадар шануе. Ха-ха! Пайшлі, паніч, давай брацца за дзела, ярына зялёная, — тузануў ён за рукаў Аўсеева, і той нехаця падаўся за

суседам у змрок ночы. Глечык таксама пайшоў на сваё месца, а старшыня моўчкі пастаяў, зацягнуўся разы два махорачным дымам і прыцішана строга сказаў Пшанічнату:

— А ты ў мяне наклічаш бяды. Я з цябе скуру спусчцу за твае штучкі. Папомніш.

— Якія штучкі?

— Такія, — пачулася з цемры. — Сам ведаеш.

4

Злосны на старшыню за тую пагрозу і ўзрушаны небяспекай, Пшанічныя нерухома пастаяў хвіліну, а потым, амаль раптам прыняўшы нейкае рашэнне, нягучна кінуў у цемру:

— Хопіць!

Так, хопіць. Хопіць мясіць гразь па гэтых старых дарогах, хопіць гібець на сюжы, галадаць, хопіць пакутаваць ад страху, капаць-перакопваць зямлю, глухнуць у баях, дзе ніколі не блісне хоць бы маленькай надзеі на перамогу, дзе толькі кроў, раны і смерць. Ужо даўно Пшанічны прыглядаўся, чакаў зручнага выпадку, вагаўся і баяўся, але цяпер канчаткова вырашыў. Свая кашуля бліжэй да цела, а жыццё даражэй за ўсё, і захаваць яго можна, толькі кінуўшы зброю, здаўшыся немцам, авось не заб'юць, дарма, што столькі гавораць пра іх. — Пшанічны не дзіця, чалавек з вопытам і ведае, што і немцы — людзі.

Вечер сцюдзёным скрыгатам гудзеў у вушах, астуджаў твар, і, каб затуліцца ад яго і аддацца думкам, Пшанічны зноў схавався ў акапе. Траншэю ён вырашыў не капаць, хай гэта робіць Глечык, а ён ужо адкапаў сваё. Пакідаць тут яму не шкада нікога — старшыня зубасты і згрызотны, Віцька Свіст — блатняк і брахун — усё Мурло ды Мурло. Праўда, ён і астатніх, апроч хіба Карпенкі, таксама кліча аднымі мянушкамі — Аўсееў у яго «паніч», Фішар — «вучоны», Глечык — «Салага», — але ж яны ўсе маладзейшыя, а ён, Пшанічны, раз у паўтара старэй за кожнага. Хіба толькі Карпенка такога ж узросту. Аўсееў і сапраўды паніч, распешчаны ў дзяцінстве, беларучка, спрытны да навукі і гультай у працы; Глечык — зусім дзіця зялёнае, паслухмяны, але, як трэба, не абстрэлены, баязлівы, з такім не дужа вясёла ў баі. Фішар — падслепаваты кніжнік, з вінтоўкі стрэльнучы не ўмее, заплішчвае вочы, калі наіскае на спуск. Вось і ваюй з такімі! Хіба з імі адужаеш тых, абучаных, узброеных адменнай зброяй — аўтаматамі, кулямётамі, што страляюць, бы швейнай машынкі строчуць. А наогул у Пшанічнага да яго аднаўзводцаў злосці няма, хай ваююць, абараняюць «сваго радзіму», у яго ж абараняць няма чаго, хіба толькі свае набалелыя крыўды, дык і за іх лепей сквітацца інакш.

У зацішку чутна, як непадалёку дзяўбе зямлю Глечык, зрэдку парываюць на ветры дзверы каравулкі і шуміць, высвітвае сваю восеньскую песню ссохлы быльнёг у канаве. Пшанічны даеў вынытае з кішэні рэшткі сала і, сашчапіўшы рукі, суцішыўся — аддаўся журбоце.

Няладна і гаркотна склалася яго недарэчнае жыццё. Першыя ўражанні крыўды ўчэпіста і доўга трымаюцца ў чалавечых пачуццях. Иван, які цяпер, памятае тое цяжкае, галоднае лета, калі бабы з суседняй вёскі Альхоўкі з вялікадня выходзілі на ўзмежжы — збіралі шчаўе, крапіву; пухлі з голаду дзеці і старыя, чорныя і маўклівыя ад гора, усю

вясну хадзілі ў поле паўз хутар альхоўскія мужчыны. Людзі елі траву, таўклі кару з дрэў, церлі мякіну, рады былі якой жменьцы пазаддзя, каб падмяшаць у травяністую агідную страву. У іх на хутары таксама было не густа, але травы яны не елі — даілася дзве каровы, і ў свірне ў засеках што-кольвечы яшчэ мелася. У тое васьмь лета лёс звёў трынаццацігадовага Івана з вясковым дзецюком Яшкам. І ад таго, што ў свой час Пшанічны памыліўся ў выбары паміж ім і бацькам, усё жыццё пался ён горка наракаў на сябе.

Аднойчы на нейкае свята — Пятра ці сёмуху — у сцішаны дрымотны летні адвяхчорак, калі паніжэлае сонца губляе свой спякотны напор, трынаццацігадовы Іванка вяртаўся па сцяжыне на хутар. Незадоўга перад тым бацькі прыхалі з кірмаша, і ён адвёў на падлесак каня, спытаў і пусціў пасвіцца. Падыходзячы ўжо да высокай брамы падворка, хлапец учуў незнаёмую гамонку ў двары, жаласлівы жаночы голас і рэдкае незадаволеннае пакрыкванне бацькі. Бацька ў новай святочнай кашулі і камізэльцы сядзеў на прыступках ганка і пасопваў люлькай, а побач, згорбіўшыся і затуліўшы твар нізка завязанай хустцінай, стаяла ўдава Міроніха — іхняя нейкая далёкая сваячка. Яна плакала і аб чымсьці прасіла.

У той час, як Іван зайшоў на падворак, якраз наступіла паўза, кабета ўпрошвальна і баязліва глядзела на бацьку, прыкrywшы ражком хусткі рот, а бацька злосна — як адразу заўважыў хлапец — чмыхаў клубамі дыму і маўчаў.

«Ладна, — урэшце азваўся ён. — Хай прыйдзе. З пуд дам. А заўтра на золу каб быў тут. Касы не трэба, касу маю возьме».

Кабета перастала плакаць, высмаркалася і пачала дзякаваць, а бацька падняўся і пайшоў з ганка.

Назаўтра ранкам маці, як звычайна, разбудзіла Івана на гарышчы, падала завязаны ў ручнік сняданак — кавалак вяндрліны і акраец хлеба. Ён заўсёды ў такую пару насіў бацьку ў поле снедаць, але на гэты раз гэты было ўдвая болей, чым калі раней. Иван здагадаўся, што гэта памагатаму. Работнікаў яны наймалі і раней — у касьбу, жніво, малацьбу, але трымалі нядоўга: бацька быў патрабавальны, сам цегавіты ў працы, дужы, і мала хто мог дагadzіць яму.

Выйшаўшы з аleshніку, Иван убачыў напаларіну скошаны лужок і ў далнім канцы яго — бацьку і Яшку Цераха. Але, відаць, нешта там здарылася, бо яны не касілі, а стаялі адзін набаўраць другога, бацька адной рукой трымаў зламаную ў шыцы касу, другой касавільна і злосна пазіраў на Яшку. А дзяцюк у сподняй зрэзанай бялізне, з падкасанымі да кален нагавіцамі чухаў худыя грудзі і гэта, здаваўся.

— Дзядзечка Супрон, далібог незнарок. Замахнуўся, а яна нека каўзанулася па камені і адляцела.

— Лайдак пракляты, гультайна... — крычаў бацька, трасучы густой барадой. — Такую касу спляжыў! Нябось чужое? Га? Каб сваё, інакш бы глядзеў, басота! Ёх ты!

Ён кінуў касу, абяруч схапів касавільна, замахнуўся і, крычучы і ўсё болей звярэючы, пачаў біць хлопца па галаве, руках, якія той узяў, каб бараніцца.

Іван адчуў, як самлелі ад страху, а болей ад узрушлівай непрыемнасці яго ногі. Хлапец і хацеў, і баяўся закрычаць на бацьку, каб спыніць тое яго шаленства, яму шкада было ціхага, нядужага дзецюка,

аматара рыбнай лоўлі, зайздроснага знаўцу ўсіх навакольных лесавых спраў. Але Іван не закрычаў, а паціху ішоў да іх, хоць яму хацелася ўцячы адсюль, каб не бачыць і не чуць нічога.

За зламаную касу Яшка працаваў у іх яшчэ лішні тыдзень, — ставіўся добразычліва, пасля таго выпадку на поўні ён маўкліва адчуваў і сваю вінаватасць і таемную невыразную крыўду. Яны пасябравалі, хадзілі разам купацца, ставілі на кратаў пасткі і ніколі не гаварылі пра бацьку. Іван ведаў, што Яшка ненавідзіць гаспадара, гэтая яго непрыязь неўпрыцям перадалася і маладому Пшанічнаму, ён адчуваў, што бацька — сквапны, злы, несправядлівы чалавек, а гэта надобра.

Мінула некалькі год. Іван улёг у сялянскую працу, і наперакор сабе ва ўсім цягнуўся за бацькам, які бязлітасна школіў сына ў той няхіт-рай земляробчай навуцы, якую здужаў на практыцы сам.

Яшка неўзабаве пайшоў на службу ў Чырвоную Армію, адслужыў там два гады і вярнуўся ў вёску інакшым — пасталелым і паразумным чалавекам. Праз нейкі час ён стаў завадатарам усіх маладзёжных спраў у вёсцы, пачаўшы гэтую сваю дзейнасць з гуртка ваўнічых бязбожнікаў.

Іван жа стараніўся вясковых дзецюкоў, у вёску хадзіў калі ў святы на вечарыні, а так жыў дзікавата — сваім хутарам, гаспадаркай, пад штодзённым бацькоўскім кантролем. Але ўзаемная прывязанасць маладога Пшанічнага і былога батрака Яшкі, відаць, захавалася ў сэрцах абодвух, і вось аднойчы ў познюю восень, сустрэўшыся на вясковым выгане, Якаў запрасіў прыйсці ўвечары паглядзець рэпетыцыю «бязбожнай» п'есы. Іван не падумаў тады, як да таго паставіцца бацька, згадзіўся, увечары намазаў дзёгцем ютавыя боты, апрануў паддзёнку і пайшоў. Там яму спадабалася, хоць ён сам не ўдзельнічаў у п'есе, але затое паглядзець на іншых было цікава. Пасля ён зачасціў у тую пахилую ўдовіну хаціну, бліжэй сышоўся з дзецюкамі і дзеўкамі, якія яго не крыўдзілі, хоць часам нязлосна кпілі і жартам абзывалі маладым падкулачнікам.

І вось аб усім гэтым неяк даведаўся бацька. Аднойчы ўранку, заходзячыся ад злосці, ён накрычаў на Івана, выцяў аброццо маці, калі тая заступілася за сына, і пагразіў выгнаць з хаты бязбожніка, які ганьбіў на старасці бацькаву годнасць. Івану было вельмі пакутна, але даўняя закаранелая прывычка ва ўсім падпарадкавацца бацькавай волі ўзяла сваё, і ён перастаў хадзіць у вёску. Якаў гэта заўважыў, і аднойчы, разам вяртаючыся з млына, яны шчыра разгаварыліся.

Гаварыў, праўда, Яшка, Іван слухаў, бо па натуре быў маўклівы. Якаў расказаў пра класавую барацьбу, пра тое, што стары Пшанічны — вясковы міраед; што ён змардаваў яго, Іванаву, маці; бы батрака, заездзіў самога Івана; што ён гатовы задушыцца ад сквапнасці.

— Слухай, як ты жывеш з ім? Я б уцеў ад такога злыдня. Хіба ён бацька табе?

Івану было непрыемна. Яны ішлі тады па ціхай пясчанай дарозе за нагужанымі вазаі, і ў ягоных вачах, наганяючы непераадольную мольсць, мільгалі і мільгалі абады. Ён верыў Яшку і разумев, што лепей было б яму пакінуць бацькаў хутар, пайсці на свой хлеб, як-небудзь пражыў бы, — але на тое не хапала адвагі. Так, як след не сямкнуўшыся, назаўжды разышоўся яго шлях з грамадой, з тымі, якія далі б яму веру

ў жыццё, уласную годнасць і, можа, засцераглі б душу ад няскерных пакут адзіноцтва.

Далей, праз які год ці два, бацьку раскулачылі — забралі ў сельсавет увесё іхні набытак, апісалі будынкі, а сам ён з маткай вымушан быў пакінуць хутар. Іван тую зіму жыў у мястэчку ў дзядзькі і вучыўся ў сямігодцы. Дзядзька быў не благі чалавек, майстар на ўсе рукі; з пляменнікам ён абыходзіўся, як са сваімі трыма дочкамі, і нічым не дакараў яму. Але па няўлоўных прыкметах і дробязях юнак згадваў, што ён усё ж лішні тут, што ён чужы, і ад таго Івану не было радасці. Вучыўся ён не блага, разумев і любіў матэматыку, і пасля сямігодкі падаў дакументы ў педагагічны тэхнікум. Ён чакаў экзаменаў, чакаў і марыў, бачыў у сваім студэнцтве адзіны шчаслівы выхад з таго ліха, у якое яго загнала жыццё. Але на экзамены яго не выклікалі, дакументы неўзабаве вярнулі, і ў казеннай паперы холадна тлумачылася, што прыняць яго ў тэхнікум нельга, бо ён — сын кулака.

Гэта было вялізным горам для маладога Пшанічнага, большым за тое раскулачванне, якое яму не давялося бачыць, першай сапраўды незагойнай крыўдай душы. Іван падумаў, што ён не такі, як усе, што бацькаў цень, як праклён, цяпер будзе засціць жыццёвы шлях сына. Але перайначыць што, здавалася яму, ужо было позна.

Пасля няўдалай спробы пачаць вучыцца далей Пшанічны — ужо рослы, прывычны да працы дзяцюк — з год прызвычываўся каля дзядзькі да мулярскай справы, а затым пайшоў у горад шукаць свайго хлеба і свайго шчасця.

У Бранску ён паступіў у мулярскую арцель, трапіў у брыгаду такіх, як сам, маладых хлопцаў, мураваў фабрычныя гмахі, па вузкіх дашчатых сцёжках ганяў тачкі з растварам, па трапах цягаў на паверхі цэглы. Сябе ён не шкадаваў, працаваў з запалам, з бацькавай цегавітасцю, і тое неўзабаве заўважылі. Яго хвалілі на сходах, ставілі ў прыклад іншым, і хлопец пакрысе пачаў забывацца на сваю няшчаснасць. Пра бацькоў ён не гаварыў нічога, пісьмаў ад іх не атрымліваў і не ведаў, дзе яны і што. Часам, калі ўначы снілася што-небудзь з дзяцінства, тады агортвала жаласлівасць да ціхай, прыгнечанай маткі, бацьку ён не спагадаў, ведаў: ён і там гэтакі ж сквапны, злы і зацятый.

У той час на будоўлі стварылі камсамольскую ячэйку, многія хлопцы паўступалі ў камсамол і, вядома, пацягнулі туды і Пшанічнага. Ён падумаў, паразважаў, а пасля, заахвачаны давер'ем і павесялелы ўжо ад былое нягоды, паверыў, што і ён можа стаць чалавекам, і напісаў заяву. На сходзе запатрабавалі расказаць усё пра сябе, бацькоў і радню і калі пачулі, што ён сын кулака-хутаранца, у прыёме Пшанічнаму аднаго-лосна адмовілі.

Ён цяжка перажываў тое, дзён колькі не хадзіў на працу, пластам ляжаў у інтэрнаце. Здарылася так, што не знайшлося нікога, хто быў бы да яго бліжэй за ўсіх, суцешыў у тую хвіліну, абнадазеў. Да яго раптам перамяніліся ўсе дружбакі, пачалі чужацца хлопца, трымацца асобна сваёй, камсамольскай кампаніяй. Гэта была незабыўная да смерці крыўда, яна нарадзіла глыбокую злосць.

Ён паехаў з Бранска, жыў колькі часу ў Растове, працаваў на шахтах і ўсюды памятаў, што ён не раўня іншым, што ён — класавы вораг, што між ім і людзьмі пралегла глыбокая праваліна ў жыцці. Часам ён імкнуўся забыцца на тое ў працы, часам — у гарэлцы, але яно не забывалася, не міналася ніяк і нідзе. Аб тым яму напамнілі ў ваенкамаце,

калі прызывалі ў войска: «Ты сын кулака і будзеш служыць у рабочым батальёне». І Пшанічны стаў чырвонаармейцам працоўнага батальёна — трохі вучыўся вайскавай справе, а больш працаваў: будаваў чыгункі, масты, тунэлі. Гэта было ў Сібіры. Узімку ён налаўчыўся ездзіць на лыжах, у саборніцтвах аднойчы заняў першыняство. І калі неяк сталі арганізоўваць лыжны агітацыйны прабег на 200 кіламетраў, то ў ліку лепшых лыжнікаў запісалі і Пшанічнага. Ён быў рады вылучыцца хоць гэтай сваёй вартасцю, але і тут чорнай кошкой з'явілася на яго дарозе мінулае. Ужо са старту яго вярнуў камісар, сказаў, што яму ехаць нельга, бо ў яго, чырвонаармейца Пшанічнага, не ўсё ў парадку з біяграфіяй.

Пасля было яшчэ многа дробных і вялікіх крыўд, якія нараджаліся яго мінулым, і Пшанічны скарыўся, саступіў убок, не лез болей туды, дзе былі не такія, як ён, людзі. Толькі сам сабе, сам для сябе, наперакор усім — такі воўчы дэвіз засвоіў пакрысе Іван Пшанічны. Ён не грэбаваў нічым, — калі трэба было, — хлусіў, краў, ашукваў, да слабейшых у яго заўжды з'яўлялася клівасць, дужэйшых пабойваўся і ненавідзеў. Ён разумеў, што рабіўся нягодны, нялюдскі, злы і нядобры, як бацька, але перайначыць сябе ўжо не мог і каціўся ўсё болей туды, куды гнала чалавека ягоная крыўда і злосць.

Калі пачалася вайна і нямецкія войскі шыбанулі на рускія землі, сярод вялізнага мора гора і слёз быў чалавек, які таемна радаваўся ёй. Гэтым чалавекам быў баец запаснога батальёна Іван Пшанічны, які затым стаў франтавіком і сёння вось канчаткова намерыўся здацца ў палон.

5

К ночы вецер памалу сціхаў, але затое аднекуль з шумлівай цемрадзі пачаў накрапваць дождж. Адразу намоклі пілоткі на галовах байцоў, пакрысе набрыньвалі вільгацю і цяжэлі каляныя шынялі. Свежа раскапаная зямля хутка бралася гразню і наліпала да чаравікаў.

Поўныя маўклівай невясёласці, байцы зноў улеглі ў працу. Болей вобмацкам, чым што-небудзь бачыць, яны скрэблі ў цемры лапатамі — капалі траншэю, каб злучыць ёю ўсе стралковыя ячэйкі. Тая трывога, што нечакана ўзгарэлася ў іх ад нядаўняй перастрэлкі ў тыле, спаквалі сціхала, наткнуўшыся на суровую непахіснасць старшыновай упэўненасці ў сваю сілу і ўдачу. Карпенка, здаецца, быў спакойны, ранейшы, хіба толькі меней пакрываў на людзей. Іншыя таксама працавалі моўчкі, болей прыслухоўваліся — ці мала што магла прынесці гэтая франтавая непагодная ноч.

Напрацаваўшыся і аддаўшы лапату Аўсееву, старшыня прысеў на бруствер і сцішыўся. Чым болей мінала часу з моманту іхняй ростані са сваім батальёнам, тым усё шчыльней агортвалі яго клопаты-думкі.

За дзень яны адарваліся ад ворага. Знясілены бамбёжкамі полк спышаўся адступіць за лес, акапацца, наладзіць абарону і як-небудзь утрымацца на тым лясным рубяжы. Дарогу — падступ да гэтай абароны — камбат загадаў абараняць суткі: ноч дык стаіць вось ціха, а хто ведае, які будзе заўтрашні дзень? Ці немцы пойдучы дзе іншым шляхам, ці наваліцца на гэтую дарогу, і тады, вядома, ім, шасцярэм, прыйдзецца сербануць гора. Гэтая думка ўвесь час грызла старшынова нутро, па-

куль ён памагаў Аўсееву капаць ці сядзеў, услухоўваючыся ў гукі ночы. З выгляду спакойны і заўжды ўпэўнены ў сваіх учынках, Карпенка на самай справе быў не такі. Але за працяглы час камандзірства ён узяў сабе за правіла: усё няпэўнае ўтойваць, а напаказ выстаўляць толькі каменную ўпэўненасць і непахісную цвёрдасць. «Праўда твая ці не, а сказаў — трымай сваё», — так некалі вучыў яго старшыня звыштарміновай службы Бровараў, і Карпенка на ўсё жыццё запомніў тыя мудрыя словы старога служакі.

Дождж усё капаў і капаў рэдкімі дробнымі кроплямі, ад якіх макрэў твар, і на скронях, сцякаючы да шыі, непрыемна варушыліся сцюдзёныя струмені. Старшыня ўстаў з бруствера і аглядзеўся ўначы, дбаючы пра асцярогу, забывацца аб якой ім тут не выпадала. Усе капалі. Побач — Свіст і Аўсееў, па той бок каракулкі — чутна было — варушыўся ў зямлі Глечык, а з усіх бакоў абкладвала зямлю глухая ноч, непагадзь, халадча і цымяная, неўразумелая трывога.

Нічога не ўчуўшы, Карпенка ўзяў з бруствера свой мокры «ручнік» і, каб засцерагчы яго ад дажджу, паставіў пад сцяну каракулкі. Пасля ён туды ж перанёс дзве скрынкі патронаў і спыніўся ля гразкай напанай зямлі над траншэяй, дзе, сапучы і пакрэктаваючы, варушыўся Аўсееў. Баец пачуў старшыню і, не разгінаючыся і ўсё дзяўбучы лапатай, паскардзіўся:

— Сізіфава праца... Дзяўбеш, дзяўбеш і ніякага выніку.

— Дрэнна дзяўбеш, значыць, — думаючы пра іншае, сказаў Карпенка.

Аўсееў кіннуў у цёмную яму лапатку і выпрастаўся.

— А, наогул, на якога д'ябла гэта? Полк адышоў, а намі прыкрыўся? Як гэта называецца?

Ён быў змораны, цяжка дыхаў і гаварыў з даўно набалелай злосцю.

— Гэта называецца: выставіць заслон, — спакойна адказаў старшыня.

— Ага, заслон? А чым канчаецца такія заслон, табе, камандзір, вядома?

— На што ты намякаеш? Га? — залаваў Карпенка. Аўсееў заварушыўся ў траншэі, шпурнуў у цемру глыж і сказаў тонам, які падкрэсліваў марнасць спрэчкі аб тым, што і так было зразумела.

— Што намякаць! Ты і сам ведаеш: смяротнікі мы, вось хто!

— Ведаеш што, Аўсееў, — памаўчаўшы, зацята сказаў камандзір. — Ты думай, што хочаш, але балбатаць не балбачы! Чуеш?

Ён не хацеў болей размаўляць з гэтым байцом, які дужа хутка здагадаўся аб усім, чаго лепей было б не ведаць яму, і пайшоў прэч. Боты коўзалі па размоклых камыях зямлі, зморанае цела бралі зыбія дрыжкі. У нябачным чорным наваколлі ўжо густа і спорна шумеў дождж, — дробна бубніў на даху каракулкі аб ададраны кавалак бляхі.

Старшыню было непрыемна, што яго затоеныя ад самага сабе здагадкі і падзэрэнні так лёгка разгадаў гэты хітры і разумны баец. За коўдкі дзеён службы з ім Карпенка так і не ведаў, які на самай справе гэты Аўсееў і як яму, камандзіру, ставіцца да яго. Было б гэта ў мірны час, дык бадай з Аўсеева выйшаў бы неблагі баец — такі на палітзанятках атрымліваў бы адны лясцёркі, лепей за многіх упраўляўся б з фізпадрыхтоўкай ды і наконт іншых навук таксама шмат каму давялося б пазайздросціць яму. Але цяпер, у ліхі час вайны, Аўсееў сваёй хітрасцю, прызмернай здагадлівасцю і кемнасцю наконт розных ходаў-выходаў не

падабаўся старшыні. Праўда, прычын для абурэння яшчэ не было, і таму не было цвёрдай упэўненасці ў справядлівасці таго пачуцця.

— От, добра, — задаволена сказаў Карпенка, падыходзячы да Глечыкавай пазіцыі. У цемры ночы невыразна чарнеў высокім хрыбтом ладны бруствер, які накіраваў гэта баец, і недзе ў глыбіні траншэі ўсё шоргалі і шоргалі з лапаты новыя камякі зямлі.

Карпенка памаўчаў, задаволены стараннем маладога байца, хацеў пахваліць яго, але стрымаўся. Такія паслухмяныя, як Глечык, у мірны час пры некаторых здольнасцях таксама бываюць добрымі салдатамі. Дысцыпліны яны не псуюць, за іх учынкi да начальства не выклічуць. Але які ён будзе заўтра, гэты ціхмяны, пакорлівы Глечык? Пэўна ўткне голаў у кут сваёй глыбокай траншэі і будзе дрыжаць, пакуль наўкола адгрыміць бой, а мо' і горш. Самае цяжкае ў такім выпадку, як гэта старшыня ведаў па сабе, — пачатак. Перажыць яго, вытрымаць, а ўжо там стане гартавання баец.

— Ты скуль, Глечык? — запытаў Карпенка, стоячы над траншэяй.

— Я? З Беларусі. Бешанковіцкага раёна, калі чулі, — сціпла адказаў баец.

— А як жа ты тут апынуўся, у Расіі?

— Уцёк. Быў у Віцебску, у ФЭБ вучыўся, а як немцы падышлі, уцёк. У Смаленску пайшоў у ваенкамат — прынялі ў армію.

— Дабраволец, значыць, — знарочыста здзівіўся старшыня.

— Ды не. Мой год пачалі прызываць ужо. Якраз у той дзень у ваенкамат загад прыйшоў — браць дваццаць трэці год.

— Дык колькі ж табе?

— Ну, лічыце — з дваццаць трэцяга года, ужо васемнаццаць год.

— Так, не багата, — задуменна зазначыў Карпенка. — А чаго гэта ты адзін капаеш? Дзе Пшанічны?

— Ды нічога, я і адзін спраўлюся, — сціпла адказаў з цемры Глечык.

— Пшанічны! — паклікаў старшыня. — Давай памагай. Што на аднаго хлопца наваліў столькі капаніны.

Недзе побач, не дужа паспешна вылазячы з ячэйкі, заварушыўся ў быльнягу патрывожаны Пшанічны. У гэты раз ён не пярэчыў, паслухмяна ўскочыў у Глечыкаву траншэю, пераняў з яго рук лапату.

А дождж спарнеў. Усё цяжэйшым рабіўся на плячах шынель, чоўкалі боты ў набрынялым вільгаццю доле. Ад чыгункі старшыню клікнуў Свіст — Карпенка падышоў да яго.

— Прымай работу. Усё, — абвясціў баец.

Старшыня ўлез у траншэю, прайшоў некалькі крокаў. У адным месцы яна была да пояса, не болей.

— Давай глыбей, так не пойдзе.

Віцька Свіст вылаўся, пастаяў, адсопся і, заўзята напываўшы на далоні, зноў пачаў капаць.

Ужо, відаць, пад поўнач выгнутая дугой траншэя злучыла пяць стралковых ячэек. Не ўсюды яна была патрэбнай глыбіні — на дзялянцы Пшанічнага, якому разам з Глечыкам выпаў яшчэ і Фішараў участак, яна даходзіла не болей чым да калена. Выйшла яна крывая і няглад-

кая — ведама ж начная работа, ды на гэта цяпер не дужа зважалі і байцы, і іх камандзір.

Яны ўсе вельмі намоклі, і апоўначы Свіст, першы скончыўшы сваю працу, зайшоў у каравулку, затуліў нейкім рызём абодва акенцы і ўзяўся распальваць у грубцы. Старшыню, які прыйшоў туды следам, гэтае самаўпраўства не вельмі падабалася, але ён усё ж не пярэчыў ні Свісту, ні Аўсееву, калі той неўзабаве далучыўся да суседавага занятку. Карпенка разумее, што як-нікак, а людзям трэба адпачыць да ранку, бо заўтра чакае іх нямала іншага клопату і іншай, куды больш цяжкай, працы.

Так спакваля ў гэтую пакінутую людзьмі збудовку сышліся яны ўсе ўпяцх. У расчыненай грубцы ладна гарэлі хвойныя сухія аскалёпкі, а дбайны Свіст усё нешта трушчыў на падлозе сваёй пехацінскай лаптаквай.

Утулку тут было не багата: дзьмула з вокан, дым не хацеў ісці ў комін і, расплываючыся пад нізкай столлю, выядаў людзям вочы, але ўсё гэта здалася ім раем пасля той непагадзі, з якой яны пасходзіліся сюды. Галоўнае — тут было суха, макрэдзь і сюжа засталіся па той бок дзвярэй і напаміналі аб сабе толькі невыразным шорхатам ветру і лёскатам кропель на даху.

Карпенка прылёг на тапчане, выцяг аблепленыя граздэй ногі. Цела адразу адолела салодкая знямога, так і карцела заплішчыць вочы і сціхнуць, задрамаць колькі хвілін. Каля печкі, бы зачараваны, усталіся на мігатылы агонь Аўсееў і Свіст, у прыцемках, ля парога, крэкчучы і сапучы, пераабубаўся Пшанічны. Ззаду за ўсімі прыткнулася цямная постаць Глечыка.

— Эх, ярына зялёная, думаеш і дзіву даешся, як гэта бязладна чалавек зроблены, — разважна сказаў Віцька Свіст, калупаючы трэскай прысак. — Калі ёсць многа, дык хочацца яшчэ больш. А калі няма нічога, дык усякая драбніца — мара. Надоечы пад Шчарбакамі, калі нас пласталі танкі, я толькі і марыў, каб сцягнула хутчэй. Здавалася, усё б аддаў за адну толькі хвіліну цемры. А цяпер вось і немца няма, і танкаў не чуваць, дык хочацца яшчэ і цяпла, і сухога месца...

— Адкрыў Амерыку, — буркнуў Аўсееў. — Яшчэ Шэкспір пісаў: «Каня, каня! Паўцарства за каня!» Разумееш? За каня. Прыпаче, дык мусіш...

Ён ашчаперыў калені бэльмі пальцамі і сядзеў так, пазіраючы ў грубку — змораны, раздражнены і невясёлы.

— А што гэта немец сёння: ці не заблудзіўся? Не чуваць нешта, — накручваючы абмотку, асцярожна зазначыў Пшанічны.

Свіст злосна зірнуў на яго.

— Гэ, чакай, заблудзіцца ён табе. Прыдзе ранак — пачуеш.

Ён яшчэ папароў трэскай у печы і раптам ускрыкнуў:

— Хлопцы. Ідзя! Давайце вярнуце згатуем. А то, брат, кішка з кішкай сварыцца. Пшанічны, даставай свой кацялок.

— А што зварым?

— Ну, браце, — што ў каго ёсць. У мяне — паўпачка пшонкі.

— У мяне гарохавага канцэнтрату трохі было, — азваўся Глечык.

— Цудоўна! Давай кашаварыць на згубу фашызму, — заахвоціўся Свіст. Яго белабрысы танкагубы твар поўніўся захапленнем ад новай справы. — Мурло, нясі вады, ды чыстай набяры, як з-пад крапа.

— Дзе яе набярэш цяпер, чыстай. Усюль гразь.

— Гэх, дзівак, ярына зялёная! Пад дах падстаў. Забыўся, як баба начоўкі налівала, а ты салдацкага кацялка не набярэш?

Пшанічнату не хацелася рушыць з месца, але не было ахвоты і заводзіцца з гэтым Свістам, і ён нязграбна ўзняўся з падлогі, завязаў сваю торбу і выйшаў. Як толькі за ім зачыніліся дзверы, Віцька ўраз падхапіў гэты ладна напакаваны мяшэчак і спрытна запусціў туды руку.

— Так, рамень камандзірскі пад канец вайны Мурло прыпасае, нейкая банка, новая кашуля, сухія анучы — на, Салага, на падмену трымай, — ён тыцнуў Глечыку пару ануч і зноў расхінуў торбу. — Ага, вось ён, акрайчык, так, так... цукру драбок... О, братва, сала! Ура Пшанічнату, от малайчына, не ўсё з'еў. Каша будзе з салам.

Ён хуценька завязаў лямкі торбы і шпурнуў яе ў цемру.

— Слухай, Свіст, нядобра робіш, — сказаў з тапчана Карпенка. — Трэба б спытацца.

— Ого, спытацца! Скулу ты з яго возьмеш: жадоба.

Неўзабаве прыйшоў з вадой Пшанічны, ён падаў кацялок Свісту і ціхмана сеў на сваё месца ў куце. Свіст, міргнуўшы белымі павякамі, хітравата паглядзеў на яго.

— Братачка Пшанічны, ці няма ў цябе якога куска да агульнай кучы?

Пшанічны моўчкі пакруціў галавой, Свіст зноў падміргнуў сябрам:

— Ну, што ж... Абыдземся грэчка-аўсянай сумессю.

Хутка кацялок з вадой, уціснены ў грубку, зашыпеў на вуголлі, а Свіст на разасланым крысе шыняля пачаў церці ўсохлыя кавалкі канцэнтрату. Аўсееў паныла глядзеў у агонь, спаважна туліўся за спіной Свіста Глечык, і ў куце невыразна варушыўся шырокі Пшанічны. Старшыня, падпёршы голаў рукою, ляжаў на баку, пазіраў на свой малалікі ўзвод і думаў. Хто ведае, як ім пашанцуе заўтра справіцца з той задачай, дзеля якой іх пакінулі тут? Ці хопіць у іх сілы і ўмельства? Ці ўсе адолеюць страх? Каму суджана будзе датрымаць да канца? Камандзір усё не мог пагадзіцца, што людзей яму далі без выбару, першых, якія трапіліся камбату, а тое, на яго думку, было няправільна. Старшыню не падабалася сённяшняе надзьмутасць Аўсеева, не шмат чаго чакаў ён ад Глечыка, ведаў, што заўтра трэба будзе яго, камандзірскі, нагляд за ўсім і за ўсімі. Яму да спадобы быў Свіст, ён нядрэнна паводзіў сябе за гэтыя тыдні адступлення, але хто яго ведае?..

Чалавек сядзеў у турме, і хоць з выгляду вясёлы і адданы, але невядома, што ён носіць у душы. Яшчэ думалася пра Фішара. На момант старшыню чамусьці стала шкада таго вучонага, разумнага чалавека, не прызвычанага да нягод ваеннага жыцця, слабага і кволага. Як яны ад батальёна, так і Фішар ад узвода падстаўлены цяпер пад першы ўдар, ад якога, хто ведае, ці будзе які паратунак. Зноў жа думалася, каб ён хоць не заснуў там пад ранак, бо тады можа здарыцца ліха, ад якога і ім не мінуць бяды. Пра сябе Карпенка дбаў не багата, ён сам сабе быў зразумелы і просты і, без ніякіх сумненняў ці ваганняў, ведаў, што калі панадзейліся на яго камбат і камандзір палка, дык ён спраўдзіць тыя надзеі. Можна заб'юць яго, можна параняць, але калі застанецца цэлы, дык ён зробіць усё, што ад яго патрабуецца.

Гудзела, пырнула іскрымі грубка, за сцяной недзе цурчэла з даху вада, шумеў у завуголлі вецер і вельмі хацелася спаць. Але старшыня

напружаннем волі адганяў дрымоту і ляжаў. Байцы сядзелі на падлозе і пільна назіралі за кацялком у грубцы.

— Так, так... Уліплі мы на гэтым чортавым пераездзе, — паныла сказаў Аўсееў, кладучы падбародак на скурчаныя калені.

Яму ніхто не азваўся — не запярэчыў, не падтрымаў тых невясёлых думак, толькі Глечык уздыхнуў у цішыні ды Пшанічны гучна высмаркаўся.

— Аўсееў, — ціхаватым, але рашучым голасам пасля паўзы сказаў Карпенка. — Бяры вінтоўку і — на варту.

Аўсееў крута павярнуўся на падлозе.

— А чаму я? Што я, горшы за ўсіх?

— Не размаўляй!

— Давай, давай, паніч, — загаманіў Свіст. — Не бойся, кашы не празываеш. Пакінем, клянусь салёным агурком і хвостом сялёдкі.

Аўсееў пасядзеў яшчэ, пасля нетаропка зашпіліўся і неахвотна выйшаў, мацней, чым трэба, стукнуўшы дзвярыма.

Каша выдалася на дзіва смачная. Свіст неўпрыям паклаў на спод кацялка выцягнутае з торбы Пшанічнага сала, ад чаго ўсё гэта несалёнае варыва атрымалася вельмі тлустае і наварыстае. Елі ўсе разам, з адной пасудзіны, згодна скрэбаючы драўлянымі і алюмініевымі лыжкамі, а Свіст — нават трафейнымі відэльцамі на тронку лыжкі. Калі ўжо на сподзе засталася нямнога, Карпенка аблізаў лыжку і сказаў:

— Годзе. Рэшта Аўсееву.

— Ну, братка Мурло, як кашка? — хітравата спытаў Свіст.

— А нішто. З галадухі сама ў роце тae, — задаволена сказаў Пшанічны. На яго шчакасты твар з тлустымі вуснамі лягла ленаватая ўхмылка.

— Во гэта дзякуй самому сабе. Ладнае ў цябе было салца.

Пшанічны здзіўлена залыпаў вачыма, здагадаўся і адразу ўхапіўся за торбу.

— Зладзюга ты, Свіст, вось хто, — злосна кінуў ён з цемры, мацаючы свой напакаваны мяшок. — За такія ўчынкi табе трэба морду біць, блатняга.

— Для твайго ж бруха, дзівак, — жартаваў Свіст. — А то вось кокнулі б цябе заўтра, галоднага, і які-небудзь Ганц пакроіў бы тваё сала тоненькімі пласцікамі на свой бутэрброд. А так і жысць павесялела, бы стограменшнік прапусціў.

Пшанічны яшчэ бурчэў нешта ў сваім куце. Свіст соладка разлётся на падлозе, раскінуў крываватыя ў нізка накручаных абмотках ногі.

— Ну, вось і цудоўна, — казаў ён агладжваючы свой жывот. — Даўно такога шчасця не меў. Хіба тады, як з лагера выпусцілі, от.

— Слухай, Свіст, а завошта ты ў лагер трапіў? — спытаў Карпенка, скручваючы цыгарку. Ён зноў размясціўся на тапчане, таксама падабрэў ад цяпла і ежы і стаў па-хатняму просты, свойскі, такі, як і ўсе тут.

— Ат, гэта даўгая гісторыя. Гісторыя з геаграфіяй. Была справа, ага.

— Што, можа, нізавошта?

— Не скажу, — адразу пасур'ёзнеўшы і нешта ўспамінаючы, прамовіў Свіст. — Было за што. Маглі б і болей прышлёпаць, расплаціўся трыма гадамі. Магу расказаць, калі цікава.

Ён памаўчаў, пазіраючы ў закапцелую, задымленую столь, услухаўся

ў шамаценне непагоды знадворку, пасля ўздыхнуў і паварушыў у грубку. Там нешта стрэльнае ў прысаку, ярчай загарэліся дровы, асвятліўшы наспуленнага ў куце Пшанічнага і цікаўны да ўсяго кірпаты твар Глечыка.

7

— Дурны я чалавек... вось. Шалёны, безгаловы... — казаў Свіст. — Наогул, абармот. Толькі цяпер зразумеў гэта. Як кажуць, не вошы мяне заелі, а маладосць загубіла. Жыў у Горску, на Манастырцы. Любата гарадок, скажу вам, першы сорт — Горск... так... — ён памаўчаў, летуценна прыпамінаючы штось і ўсё пазіраючы ў грубку. — Чатыры гады ўжо як не быў, душа занылася. Так... Дык вось, вучыўся троку. Вучыцца не любіў. Ды і з дысцыплінай не ладзілася. Матка, бывала, ходзіць, ходзіць у школу па выкліках, лупіць, лае мяне, а толку мала... А наогул мала біла. Трэба было б болей, тады можа і чалавекам стаў бы, а так — аскалёпак.

Падрос крыху, трапіў у кампанію — дружкі-мілушкі, ярына зялёная. А ўсё ж ладныя былі часы. Раздолле, асабліва ўлетку. Маці на працы (на камбайнавым заводзе рабіла), а я — бы ў раю. Па могілках гойсаям, — гаварыў Свіст, павяртаючыся да Карпенкі. — Такі помнік вялізны, бы будан, стаіць. Дык вось — на могілкі, на Лысую гару, у сасняк, а калі вырвемся і — на Волгу. От, браце, шчасце, ярына зялёная, сто царей і бочка рому. Ніхто не бачыў Волгі? Не? Есць на што паглядзець! Шырыня, прастор, вада, сонца, неба, і, каб вы ведалі, райскі куток — Зялёны востраў на сярэдзіне. Схопім чыю лодку, перабярэмся туды і — забавляемся дні два. Маці шукае — і ў міліцыі, і ў працоўнай калоніі, і ў турме, а мы на востраве кінжалы выстругваем і разбойнікаў корчым.

Пасля пайшоў працаваць, — Віцька ўздыхнуў, запхнуў у грубку канец нейкай дошкі, заклапочана пашураваў там трэскай. — Спачатку Рыгор Сямёнавіч, сусед наш, мяне да сталярства прыладзіў. Працаваў у тым жа камбайнавым, матавілы рабіў. Спярга нішто, а пасля надакучыла — гарчэй за рэдзку. Уранку — матавілы, увечары — матавілы, учора — матавілы і заўтра — матавілы, зімой і летам — адны матавілы. Ужо гэтыя планкі ды дзіркі сніцца ўначы лачалі — атрута! З прыкрасці да гарэлкі прынадзіўся. Выпіваў. Аднойчы ў піўной пазнаёміўся з адным чалавекам — Фраловым звалі, каб яму дышла ў пуза! Так лоўка да мяне пад'ехаў, і так, і сяк, гляджу — мілы чалавек. І грошай не шкадуе. Пілі. Спрытна ён мне жыткуху атруціў. І не прыкмеціў я, як ахмурыў ён мяне, дурня. «Ты, — кажа, — свой парень, пошто тебе мозоль натружываць? Хоць — устрою, работенка — лафа». І што ж? Устроіў прадаўцом у хлебны магазін. Працюю месяц-другі. Не скажу, каб вельмі падбалася. Праўда, сыты быў (а тады галаднавата было на Волзе), а так амаль, як і на камбайнавым — аднастайная праца, знай рэж кілаграмы. Пяць тон сёння, пяць тон заўтра. Не глядзі, што хлеб, а наражашся за дзень, дык горш, чым у сталярцы, зняможаш.

Хацеў ужо ўцякаць ад гэтага шчасця, як аднойчы з'явіўся гэты Фралоў. Кажа, прыходзь у «Паплавок», справа ёсць. Прыходжу. Сядзяць у куце пад пальмай — мой Фралоў і яшчэ адзін, дзядзькам Агеем

звалі. Што, думаю, за справа? Выпілі, закусілі, нічога не кажуць, яшчэ выпілі, закусілі — маўчаць. Яшчэ і яшчэ. А пасля Агей і кажа: так і так, маўляў, падкінем пару пудзікаў звыш накладной — прадасі? Прадам, кажу, не залежыцца: тавар ходкі. «Ну, вось, парадачак, хлопец свойскі», — цешыцца Агей. А мне з п'яні і неўпрыям, што гэта — першы мой крок быў чорту ў зубы. Добра на душы, смеласць так і прэ, дагадзіць хочацца людзям — вось і згадзіўся. А не ведаў таго, ярына зялёная, што сёння — пару пудоў, а заўтра — дзесятак, а пасля — то намі падкідваць мне будуць. Прыйдзе машына, пачнуць згружаць, — гэты самы Агей і яшчэ адзін, — гляджу, на вагах — дзве тоны, а накладную даюць на паўтары. Астатняе — наша. Грошы лішкі — усе ім аддаваў. А яны дзяліліся. Спачатку загрызла ў маім сэрцы, думаю — да добра не дойдзе. Але пасля грошы тыя збілі з панталыку. Грошы павалілі кучай. Не прывык столькі мець. Што рабіць з імі? Не прапеш: паўлітэрка шэсць рублёў і толькі.

— Ну, гэта ты брэшаш, — устаіў Пшанічны. — З грашмі яшчэ ніхто не меў клопату.

— Не меў? — з'едліва азірнуўся Свіст. — Што ты разумеш, Мурло, душа капеечная...

— Ладна, годзе вам. Давай далей, — абарваў сварку Карпенка.

— Ага. Ну, тут разгарэлася мая фантазія, захапіўся я фота. Купіў апарат, усякія да яго прычындалы, пачаў псаваць паперу і пласцінкі. Здымаў. І на Волзе, і на Зялёным востраве, і ў парку. Налаўчыўся з часам — нішто выходзіла. Падумаў было — ці не паступіць мне ў фотарцель? Скажаў аднойчы Фралову — той толькі зубамі заскрыпеў. Спрабуй, кажа.

Так, жыў далей. Абрывда фота, купіў байдарку і ўвечары ды ў выхадныя дні — на Волзе. О, гэта я любіў. Відаць, душа такая: заўсёды на прастор лезе. Фралоў з Агеем таксама, калі прыходзілі, катаў. Пасля прадаў байдарку, купіў маторку. Зноў Зялёны востраў. П'ём, рыбу ловім. Туды ж адзін раз прывезлі яны Лёльку. Дзеўка, брат, такая, ярына зялёная, во! Пальчыкі абліжаш. Агнявая, баявая, вясёлая, і захмелела мая галава ў адзін вечар, што і гарэлкі не трэба. Купаліся, пілі, і там у кустах налаўчыўся я, згроб яе і пацалаваў. Думаў, у морду ляпне, а яна куды там — абхапіла мяне абаруч за шыю, упілася ў вусны, і дух мне заняло, быццам у якое правалле рынуў.

Закруціла мяне любоў з гэтай Лёлькай, месца сабе не знайду. Кажу, давай пажэнімся, жыць будзем па-чэсці, а яна толькі смяецца. Ходзіць да мяне на спатканні, цалуецца, але ўсё тайком, каб Фралоў не ведаў. Што ты, кажу, малая ці ён — бацька твой, чаго баішся? Нельга, кажа, каб ведаў, і ўсё. Не ведаю, чым бы гэта скончылася, каб аднойчы такая гісторыя не сталася.

У нейкае свята дамовіліся сустрэцца, прыходжу, а яна стаіць ля танцпляцоўкі ў парку з гэтым самым Фраловым. Пачуў я нядобрае, але падышоў, а Фралоў бярэ мяне за локаць і выводзіць на бакавую алейку. Думаю, нешта будзе, а ён гэтак мне кажа: «Кінь Лёльку, не чапай, не твая». Лютась мяне ўзяла. «А чыя, кажу, мо' твая?» «Мая», — кажа, і вочы, як у воўка, гарачы, а рука ў кішэні нешта намацвае. Ну, я не паглядзеў на гэта, злаўчыўся ды ладна яму садануў у скулу. Распачалі мы бойку, пырнуў ён мяне фінкаром у лапатку, але я кулака не пашкадаваў. Пазбягаліся людзі, закрывала Лёлька, ну, мільтоны нас і ўзялі.

Прывялі ў аддзяленне — пратакол і так далей. Гляджу, гэты сабака чужое нейкае прозвішча падстаўляе за сябе і дакумент у яго адпаведны ў кішэні. Узбунтавалася мая лютасць — ах ты, гад, думаю, зноў некім заставіцца хочаш. Вядзі, кажу канвою, да галоўнага. Паклікалі начальніка, уззяў я і расказаў усё — і пра хлеб, і пра Агея, і пра нашы шахер-махеры. Нічога не ўтаіў — утаіў толькі Лельку. Чула маё сэрца, што і яна не так сабе ў гэтым кодле, а назваць не мог. Не назваў...

Свіст чагосьці прымоўк, задумаўся, угледзеўшыся ў грубку. Наўкола, чакаючы, сядзелі таварышы. Карпенка, падпёршы голаў рукою, ляжаў на тапчане і таксама чакаў. Свіст яшчэ памаўчаў, агладжваючы гарачыя калені і, відаць, нанова перажываючы колішнюю сваю бяду.

— Пасадзілі нас у КПЗ, пачалі следства. Да мяне не блага адносіліся ўсё — і міліцэйскія, і турэмшчыкі, і следчыя. А тут аднойчы заўважаю: нешта перамяніліся, падазрона гэтак паглядаюць і ўсё ловаць на чымсьці. У чым справа, пытаю, я ўсё вам па-шчырасці. А ці ўсё? — кажа адзін чорны такі, каўказскі на выгляд чалавек. А чаму пра Злотнікаву маўчыш? Якую Злотнікаву? Пра Лельку, — адказвае і гэтак углядаецца, бы праз вочы хоча нутро бачыць. Аказваецца, гэты гад Фралов ужо выдаў яе.

Ну і вось, судзілі. Цэлую шайку. Як глянуў я на судзе, дык аж спахлоўся. Ярына зялёная, аказваецца, я толькі кончык ніткі падаў, а ўвесь клубок разматалі без мяне. Чалавек дваццаць розных зладзюг. І Лелька. Трудна мне было, паверыце, бачыць яе там. За сябе не так крыўдна, як за яе. А яна ў вочы мне не глядзіць, не размаўляе. Няўжо, думаю, мяне даносчыкам лічыць? Маўклівасць гэтая мне душу выварочвае, карціць загаварыць, а нельга.

Ну, далі каму колькі. Фралову — 10, Лёльцы — 3, мне — 5. Пасля папаўзла жысць турэмная, лагерная. У Сібіры лес пілаваў. Піхта, елка. Снег да пояса, сопкі, мароз. Дым ад кастроў аж цяпер уначы чую — сніцца ўсё. Усё, здаецца, ім прасмярдзела. Тралявалі ў распадак. Пайкі хлеба, баланда, нормы. Люд розны. Каторыя нішто, душэўныя, каторыя — сволачы. Ахова таксама. Трудна было. Пасля прывык. З залікамі адбыў два гады. Выпусцілі. Куды падацца? Кажуць бывалыя: па захад не ткнуся. Цяпер ты з блямбай на векі-вечныя. Там ты — як воўк у аблаву. Усё атакаць будучь — судзімы. Гайда на ўсход. Паверыў, падаўся на ўсход. На Сахалін прыбіўся, парабіў на шахтах — не спадабалася. Успомніў Волгу — пайшоў матросам на сейнер. Крабаў у Татарскім праліве лавіў, сямлёдку, у пуціну — ласосёў. Трудная жытуха марская, а прывык — нішто. Мора яно вабілае, — і муштруе, і не адпускае, як капрызная каханка. Часам дапячэ за шторм, свет белы праклянеш, а сціхне, уладгодзіцца — лепшага і не трэба: прастор, вецер, — мілая душа, ярына зялёная.

І тут — вайна. Ага, забыўся вам расказаць. Быў яшчэ ў маім жыцці чалавек, любіў я яго, паважаў. Не шмат каго паважаў, а яго паважаў, гэта па-шчырасці. Уладзімір Кузнядоў. Лётчыкам быў. Капітан. Яшчэ, помню, я малым падшывальцам на Манастырцы ў садкі лазіў, а ён прыязджаў у відпуск — у шысай гімнасцёрцы, жоўтых рамянях і фуражцы з залатым крабам. Але асабліва нам падабаліся яго значкі на грудзях. — Памятаю — Варашылаўскі стралок, ППХА, ГСА і парашутысцкі. Любілі мы, пацаны, за ім бегаць, і ён не стараніўся, дружыў з намі. Аднойчы я запіску ад яго Інцы Галашчокавай напіў — была та-

кая ў нас прыгажунька. Ну вось, а пасля гэты самы Уладзімір і знік — ні слуху, ні духу. Бацька яго, Рыгор Сямёнавіч — той самы, што мяне да старэйства прызвычаіў — ходзіць маўклівы, сярдзіты, маці ўсё бядуе, а дзе ён — ніхто не ведае. Але праз год ці два з'яўляецца наш Уладзімір Рыгоравіч. Ужо, брат, тры шпалы на пятліцах, замест значкоў — два ордэны Чырвонага Сцяга, але, ведаеш, нешта са здароўем неладзі. Паранены, аказваецца быў і, думаеш, дзе? У Іспаніі. З франчукамі ваяваў, за рэспубліку. Пасля ён сам мне гэта па сакрэту расказаў. Звольнілі яго са службы з-за той раны, і пачаў ён чарнец ад нейкага гора, як той кацялок ад копаці. Стаў сумны, маўклівы і ўсё адзін. А ўбачыць калі самалёт над горадам, дык, паверыце, зажмурыць вочы, пазірае, пазірае — той ужо схаваецца дзе ці пасадку зробіць, а ён усё стаіць і ўзіраецца ўгору. А на вачах слёзы. От, брат, гора было чалавеку! Калі я спутаўся з гэтай чортавай фралоўскай кампаніяй, ён штосьці заўважыў — вядома, па суседству нядоўга што ўтоіш, — і ўсё казаў мне: кінь ты, Віцька, не тое робіш. Ну, а я не паслухаў. Хацеў і не мог. Ну, а любіў я яго вельмі. І цяпер так шкадую, што не паслухаў яго, хоць, канешне, ён не ведаў усяго, а толькі здагадаўся.

І вось палучаю на Сахаліне пісемцо з Горску ад пляменніцы, піша — таго ўзялі, таго прызвалі, а Кузняцова сын на другі дзень вайны сам пайшоў. Не хацелі браць у лётчыкі, бо здароўе непрыгоднае, дык ён у пяхоту выпрасіўся. Ну, думаю, карціна — ярына зялёная! Што, думаю, за гадзі, тыя фашысты, калі ўжо такі чалавек гатовы ў пяхоте з імі біцца? Ну, і вось, усё мае знаёмыя, былыя дружбакі — на фронце, адзін Свіст у тыле. То быў у турме, а цяпер у цёплым месцы на рыб-флоте. Не, думаю, я таксама чалавек, не скаціна. Падаў заяву — давайце разлік. Не пушчаюць. Кажы начальнік кадраў: «Кінь, Свістуноў, — усё мяне Свістуновым зваў, — кажа, кінь глупства. Тут ты за мілую душу да канца вайны адседзішся, чаго табе перціся фашысту на ражон?» — «Ах ты, сабака, кажу, там людзі жыцця не шкадуюць, а ты тут — сядзі. Не ў турме ж я, адсядзеў сьвэ — давай грошы!»

Усё ж выбіў у іх касую і прыкаціў у Маскву. Па старой звывцы пайшоў да начальніка НКВД — так і так: былы заключоны, хачу на фронт. Памажыце.

І памаглі. Даў палкоўнік паперку, з ёй мяне — на папаўненне ў стралковую дывізію і на фронт. Пад Полацкам акружылі... Ледзьве з дружбаком адным — Алёшкам Гарэлікам — ногі вынеслі. Вось на вас наткнуліся. Уззяў ваш камбат. Распытаў усё, як і што, куды і адкуль, і ўзяў.

У каравулцы пацямнела, пад столлю клубіўся дым, часам задзімаў у вокны вецер. Карпенка курыў, лежачы на спіне, усё маўчалі.

— Так, знаў ты, відаць, ліха, — сказаў старшыня. — Гэта не соладка — турма. Але было за што: вінаваты, як ні круці.

Свіст неяк заварушыўся ад тых слоў, відаць было, яны блізка кра-налі нешта набалелае ў яго затоенай, захаванай углыб душы.

— Было за што — гэта праўда. Было. Далі пяць — згадзіўся. Далі б дзесяць — ні слова б не сказаў. Усё б адбыў. Чорт з ім: заслужыў — атрымай па справядлівасці. Толькі, ведаеш, не хачу, каб увесь век папракалі. Што было, то мінула, трэба — яшчэ адсяджу, стрываю, толькі без біркi, без штэмпеля — чалавек я, ярына зялёная... І хоць злыдзень,

безгаловы, дурны, але чую — не горшы за многіх, ціхенькіх, роўненькіх... Вось...

Карпенка на тое не сказаў нічога, усе маўчалі, і чуваць было, як вый у завуголлі нясіцкіх восеньскіх вечэр.

8

Выйшаўшы з каравулкі, Аўсееў спыніўся і прыслухаўся. Пасля якога-ніякога святла з грубкі ў гэтай цемрадзі нічога не было відаць — адно шапаценне дажджу на даху ды сутаргавыя парывы ветру. Хлопца адразу ахапіла восеньская начная няўтульнасць, цела скаланулася ад золкіх дрыжыкаў, ён наставіў каўнер і нерашуча ступіў у змрок ночы.

Пад гамашамі чоўкала гразь, лапацеў і лапацеў дождж па намоклай спіне, пілотцы, і невясёлае злоснае прадчуванне ўсё глыбей і глыбей забіралося ў душу байца.

Адно з двух, думаў Аўсееў, ці ўсе яны на чале са старшынёй — круглая асталопы, ці ён сам — ныцік і трус. Але баязліўцам ён не палічыў бы сябе ніколі, бо памятаў у жыцці выпадкі, калі Алік Аўсееў наважваўся на такія ўчынкі, на якія іншыя зусім не былі здольны. Проста ён разумее такое, што не хацелі або не маглі разумець ні старшыня, ні Свіст, ні Глечык, ні Фішар, і тое, уразумелае байцом, не на жарт трывожыла яго. Ну, вядома ж, іх пакінулі ў заслон не для таго, каб яны, пасядзеўшы ў спакоі суткі, маглі затым спакойна дагнаць батальён. Ужо калі паставілі на гэтай дарозе, то, значыць, тут ёсць небяспека — пойдучы нямецкія сілы, ад якіх хоча засцерагчыся полк. Але што яны, шасцёра, могуць зрабіць той фашысцкай навалі, калі з ёй чацвёрты месяц не зладзіць уся армія? З першага ж удару іх тут прыхлопнуць, як таго камара на ілбе. І хто гэта надумаў такое ахвяраванне? Яўны пралік, нікчэмная мара і толькі. І гэты цвердалобы, недалёкі Карпенка ўпёрся, як баран у новыя вароты, і толькі ведае: загадана — дык выконвай.

Аўсееў прайшоў разы два па ўзмежку, далёка не адыходзячыся ад каравулкі, прыслухаўся і зайшоў пад падстрэшак. Калі так прыціснуцца да самай сцяны, дык трошкі можна засцерагчыся ад мокрадзі і ветраной сцюжы. Азяблыя рукі самі шукаюць цяпла за пазухай і ў кішэнях, з каравулкі чуюцца размова, пра нешта там апавядае балбатун Свіст. Нейкі незразумелы ён чалавек, гэты Свіст. Сам быццам і нішто — разумны, спрытны і свету пабачыў, а ніякага крытычнага падыходу да абставін. Дзіўна нават, як ён, блатняк па натуре, можа так згодна падпарадкавацца? Спачатку, калі ён толькі з'явіўся ў іх роце, Аўсееў хацеў пасябраваць з ім, бо болей нікога здатнага тут не было — усё нейкія нехлямяжыя дзецюкі, з якімі — ні паразважаць, ні ўспомніць. Але спакваля Аўсееў пераканаўся, што гэты Свіст болей горнецца да іншых, любіць трымацца кампаніі, і Аўсееў махнуў рукой — чорт з ім.

Аўсееў у палку жыў сам па сабе, гэта было не дужа вясёла, але хлопец проста не бачыў паблізу нікога вартага, усё здавалася яму, што ён куды разумнейшы, вышэйшы густам, пачуццём, чым усе тыя, хто ў гэтым армейскім жыцці быў побач з ім. Многімі ён пагарджаў, на іншых, такіх, як Глечык, проста не звяртаў увагі.

Пакрысе прызываўшыся да цемры, Аўсееў стаў бачыць цямную лінію чыгункі, невыразныя слупкі на пераездзе, чуў, як маркотна шумелі

ўначы маладыя пасадкі. На гары, на дарозе ўсё было ціха, сапраўды немцы часоў замарудзілі ці мо' заначавалі дзе па такой непагодзе — а то было б ліха. А можа было б лепш? Уначы дык яны яшчэ здолелі б адарвацца ад ворага, схаваліся ў цемры, адысці, а вось заўтра, бадай, заўтра будзе пагібель — гэта пэўна.

А гінучь, пражыўшы толькі дваццаць год небалага жыцця, Аўсееў зусім не хацеў. Усё яго нутро, кожная часцінка цела нема пратэставалі супраць пагібелі і прагнулі — жыць, жыць. На д'ябла гэта вайна, на д'ябла мукі і кроў, калі чалавеку трэба адно толькі — жыць. Столькі асалод у гэтым жыцці — пазнаных і яшчэ непазнаных — столькі радасці і шчасця, што гінучь у самым яго пачатку — злачынства ў адносінах да сябе. Гэты цвердалобы Карпенка гатовы разбіцца ў шчэпкі, каб толькі выканаць які бязглузды загад. Аўсееў жа заўжды прывык разважаць, рэвізаваць, думаць і знаходзіць што лепшае для сябе з усёй сумы магчымага.

Такія звычкі ён набыў даўно, яшчэ ў школе, калі ўразумеў, што большага, часам, можна дасягнуць малымі сродкамі. Ён шмат чытаў, вучыўся лёгка і сярод настаўнікаў і таварышаў лічыўся здольным, развітым вучнем. Без асаблівых турбот даваліся яму гуманітарныя навукі, матэматычныя ён таксама ведаў, але чым далей вучыўся, тым болей іх неадлюбіваў. Яны патрабавалі карпатлівасці, настойлівасці, уцвялялі да дробязей, а гэта было не па нутру лёгкадумнай натуре Аліка. Бясконцы хатнія заданні па алгебры, трыганаметрыі, фізіцы атручвалі яго вольны час, які патрэбны быў для спорту, асалод і забаў. І ён змовіўся з аднакласнікам Шугайлам — недалёкім перарослым вучнем, які нядрэнна спраўляўся з матэматыкай і другагоднічаў у восьмым класе з-за абсалютнай няздольнасці да моваў. Гэты Шугайла рабіў за Аліка ўсе хатнія заданні па матэматыцы, пісаў за яго кантрольныя, афлягчаў усе яго матэматычныя абавязкі. Алік дапамагаў яму на дыктантах і сачыненнях, але рабіў гэта хітра, і калі па матэматыцы адзнакі ў іх былі аднолькавыя, то па мове ацэнка ў Шугайла рэдка калі ўзнімалася да «4». Алік жа чацвёркі меў рэдка, ён быў выдатнік.

Бацька яго, ваенны ўрач падпалкоўнік Аўсееў, у справы юнака-сына ўмешваўся мала, ён быў поўны ўласных клопатаў, затое маці, ужо не маладая і вельмі сардэчная жанчына, апыкала адзінага свайго сына за пяцярых бацькоў і пяцярых матак. З маленства яна бачыла ў Аліку тысячу талентаў і незвычайных здольнасцей. Варта было малому, дурэючы, крануць клавішу піяніна, як маці ўжо захаплялася і хвалілася перад бацькам, суседзямі, знаёмымі: «Ён жа цуда-дзіця — узяў акорд! О, ён будзе кампазітар!» Калі Алік пэдкаў па паперы пасланоным алоўкам якія крывулякі, — маці падхоплівала тую паперку і бегла паказваць іншым — во якія здольнасці ў яе сына! Калі сыноч крыўдзіў каго з матых на двары і маці скардзіліся на яго, тая, зачыніўшы дзверы, казала: «Малайчына, сыноч. Не дазваляй, каб цябе крыўдзілі».

Падрасшы, Алік пайшоў у музычную школу, няблага правучыўся там два гады, але потым кінуў. Маці вельмі пакутвала ад таго, здзіўляліся педагогі, чаму гэта ён, здольны да музыкі хлопец, раптам страціў да яе ахвоту. Аўсееў нікому не тлумачыў нічога, але сам ведаў пэўна, што зрабіў правільна. «Лепш быць першым у Галі, чым другім у Рыме», — вычатаў некалі Алік і зразумеў, што ў музычнай школе яму ніколі не быць першым. Першай там была Ніна Машкова, а на іншае месца сваім здольнасцям Алік не мог пагадзіцца.

Праз месяц ці два Аўсееў запісаўся ў студыю выяўленчага мастацтва, купіў вялізны альбом, мядовыя акварэльныя фарбы і ўсю зіму пісаў нацюрморты. Аліку здавалася, што ягоныя малюнкi не горшыя за працы іншых студыйцаў, але выкладчык Леанід Яўгеневіч, старэнькі чалавек у зашмальцаванай таўстоўцы, часам спыніўшыся ля яго малбярта, з хвіліну церабіў вузенькую бародку і затым невядома чаму пытаўся:

— Вы, Аўсееў, спорт паважаеце?

— Паважаю, — жвава паварочваючыся да яго, казаў Алік, і настаўнік згодна ківаў бародкай:

— Правільна. Футбол, напрыклад, цудоўны занятак для юнака.

Спыраша Аўсееў не разумеў, а пасля здагадаўся пра тыя цымняныя намёкі і перастаў наведваць студыю. Якраз пачыналася вясна, прыгравала сонца, на дзіцячым стадыёне да позняга вечара бухалі мячы — і Алік Аўсееў аддаўся спорту.

Пасля некалькіх трэніровак яго залічылі ў юнацкую футбольную каманду раёна, якая затым у спаборніцтвах на першынство горада заняла першае месца. Здымак каманды-пераможцы надрукавалі ў мясцовай газеце. Алік у рашаючым матчы забіў два голы і адчуў у сабе такое, быццам ён намога сталейшы за свае 16 гадоў. Яго перасталі цікавіць аднакласнікі і нават настаўнікі, якія выказвалі да юнака-спартсмена прыкметную павагу, ён убачыў, як дзяўчаты пазіралі на яго закаханымі вачыма і таварышы згаралі ад зайздрасці да яго поспехаў. Усё тое прыемна казытала яго адчуванні, і Алік пачынаў ужо думаць, што знайшоў сваю каляіну ў жыцці, калі ў пачатку лета на іхнюю каманду пасыпаўся шэраг няўдач. Тры разы запар на адказных спаборніцтвах яны ганебна прайгралі, аднойчы Аліка вывелі з ігры за грубасць і ўрэшце замянілі другім юнаком.

Доўга пасля таго Аўсееў самотна перажываў свае жыццёвыя хібы, але маці сцвяжала сына, даводзячы, што ён вельмі здольны, усебакова таленавіты, трохі ленаваты, а калі пастараецца, то будзе проста геніяльным чалавек. Гэты засвоены з дзяцінства довад пакрысе супакойваў Аліка, нападўняў яго пагардай да іншых і даваў падставу глядзець на сябе, як на выключнасць. Але людзі чамусьці ўпарта не хацелі заўважаць выключнасці Аўсеева і зусім не так, як таго патрабавала яго натура, ставіліся да маладога чалавека. Асабліва гэта праявілася, калі Алік Аўсееў прыехаў у Ленінград і паступіў у артылерыйскае вучылішча.

Вучачыся ў дзесятым класе, Алік зразумеў, што мастацтва, музыка, жывапіс, а таксама спорт — гэта не яго стыхія, бо там трэба фанатычная бязлітаснасць да сябе, упартасць і праца. А ўсё тое, што даецца вялізным намаганнем, праз цяжкасці, тое — ведаў Аўсееў — перастае несці асалоду, радасць таго засмучаецца цяжарам дасягнення. Вайскове ж вабіла яго рамантычнасцю дзеянняў і прыгажосцю формы.

Але сталася так, што з першых жа дзён свайго вайсковага жыцця курсант Аўсееў і тут адчуў расчараванне. Камандзірам таго аддзялення, у якое залічылі Аўсеева, назначылі мешкаватага тугадума Тодарава. Гэты няўключны чалавек з тупой упартасцю і асаблівым стараннем імкнуўся выканаць усё, што ад яго патрабавалася, не звважаючы ні на чые і ні на якія турботы. Ён зусім не хацеў бачыць, што Аўсееў разумнейшы за яго і за многіх курсантаў, што ён болей развіты і спрытнейшы, куды лепш выхаваны. Дарэчы, гэта не хацеў заўважаць і старшыня,

і камандзір узвода, — яго школілі нароўні з усімі. І калі ён спрабаваў вылучыцца, паказаць свае веды і здольнасці, даказаць тым, што ён варты лепшага, тады яго неўзлюблілі таварышы.

Праўда, тыя нягоды хутка скончыліся. Улетку, калі пачалася вайна, яго ў ліку вялікай групы курсантаў з маршавай ротай накіравалі на фронт. Аўсееў спачатку ажно парадваўся і, па пыльных дарогах дабіраючыся да перадавой, быў поўны рашучасці на які геройскі ўчынак — усё карцела яму паказаць людзям, на што ён здатны. Але ў першым жа баі яго аглушыла грymoццем страляніны, асляпіла страхам блізкай смерці, апаліла болем няўдачы. «Не, — сказаў сабе Аўсееў, — гэта не для мяне» і далей ужо толькі і дбаў, каб як уцалець.

Дагэтуль як-кольвечы яму шанцавала, але, здаецца, прыйшоў канец яго ўдачы. Аўсееў вельмі непакоіўся за заўтрашні дзень, чула яго сэрца — будзе непараўнае ліха, і ўсё думалася, што зрабіць, каб як адхіліць пагібель.

Так, стоячы пад застрэшкам і марна згадваючы, як выйці цэлым з гэтай бяды, Аўсееў і не заўважыў, калі сціх дождж. Уначы пацішэла, перасталі ляскацца кроплі па даху, здаецца, патроху ўймаўся і вецер. Невядома, колькі было часу, Аўсееў адчуваў млявую знямогу ва ўсім целе і, злосна падумаўшы пра тых, у каравулцы, якія не змяняюць яго, адчыніў дзверы.

9

З каравулкі шугнула цяплом, дымам, кіслай парнасцю мокрых салдацкіх шынялёў. Не пераступаючы парога і трымаючы насцеж расчыненыя дзверы, Аўсееў запытаў:

— Ну што? Вы мяне зменіце сёння?

— Нешта ты хутка хочаш, — сказаў з тапчана Карпенка. — Яшчэ, мабыць, і двух гадзін не мінула.

Ён нетаропка выцяг з кішэньчыка старую «кіраўку» на ланцужку, угледзеўся, павярнуўшыся да скупого святла з грубкі.

— Эге, пяць ужо! Хутка і світанак. Ну, хто? Глечык, давай на варту!

Глечык з гатоўнасцю ўзняўся, але побач усхапіўся Пшанічны.

— Пачакай. Я пайду. Хай адпачне Глечык. Ён капаў многа, так што...

Не чакаючы камандзіравай згоды, баец захінуў шынель і палез у дзверы. Аўсееў паставіў у кут вінтоўку і пачаў ладкавацца ля грубкі.

— Дождж сціхае, здаецца? — спытаў Карпенка.

— Сціх, — сказаў Аўсееў, выцягшы да агню счырванелыя рукі.

Побач, размораны гарачынёй і падкурчывшы пад сябе ногі, масціўся Свіст. Ён усё, відаць, не мог пераадолець свайго разважлівага настрою і з раздумнай ціхасцю ў светлых вачах, скіраваных на вуголле ў печы, казаў:

— Паглядзеў я на людзей і там, і тут, смерцяў нагледзеўся і думаю: эх, чалавек, чалавек, не знаеш ты, што табе трэба, пакуль цябе гарачы певень у зад не дзеўбане. А дзеўбане, тады ўраз розум дойме. Тады не ўцяміш, як жыць трэба. Гэта я з самога сябе, вось, ярына зялёная.

— Яно так, — азваўся Карпенка, выцягваючы на тапчане ногі. — Але хай яна згарыць, вайна тая. Колькі ліха, колькі гора! Мне дык яна ўсё жыццё парушыла. Толькі я на ногі ўзняўся, на сваю каляю ўзбіўся, а тут трах-бах — павяло...

— Гэта праўда, — згадзіўся Свіст. — І калі ўжо мы яго адужаем, гада? Прэ і прэ, паразіт!

— Нічога, здужаем. Да Масквы не пусцім. Гэта пэўна.

Аўсееў, грючы мокрая палыцы, непрыязна бліснуў на старшыню чорнымі сцюдзёнымі вачыма.

— Гэта мы ўжо чулі. А тры месяцы адступаем?!

— Ерунда, — жыва азваўся Свіст. — Кутузаў таксама адступаў. Тут, брат, план, можа, такі — як з французам. А што? Завабіць глыбей у лясы, балоты, акружыць і кокнуць к чортавай матары, каб ніводнага не засталася.

Карпенка курьў, пускаў у столь шырокія струмені дыму і думаў нешта сваё. Аўсееў, нагрэўшыся, узяўся даядаць кашу, Віцька зграбаў ля печкі апошнія паліва, а Глечык, поўны ўвагі на круглявым хлапечым твары, абাপіраўся на руку і слухаў. Дровы ў грубцы дагаралі, зіхацела ўнутраным жарам куча вуголля, змрок завалакваў постаці людзей, невыразна свяціліся толькі твары, рукі.

— Ах, гады, гады! Што зрабілі з Расіяй, — сказаў Свіст, падбіраючы ў цемры рэшткі паліва. — Ну, чакай, дабярэмся — нікому літасці не будзе.

— Нашто так, — падумаўшы, заўважаў Карпенка. — Усіх не трэба пароўну мераць. Ёсць і ў немцаў людзі. Падпольшчыкі. Яны сваю работу робяць.

— Што, можа, пралетарскую рэвалюцыю рыхтуюць? — невясёла ўсміхнуўся Аўсееў. — Я чуў, адзін палітрук пра рэвалюцыю ў Германіі агітацыю разводзіў. Кажы, хутка нямецкі пралетарыят падымецца супраць Гітлера.

— А што? Можа і падымецца. Што ты думаеш? Мы не ведаем, а там, мажліва, справа ідзе. Не можа ж таго быць, каб усе рабочыя там — за Гітлера.

— Ага, чакай, — буркнуў Аўсееў.

— Эх ты, разумнік, — зазлаваў Карпенка. — Нешта ты дужа знайка вялікі, гляджу. Усё ты знаеш, усё разумееш.

— І разумею, а што ж?

— Разумееш! Вось я пагляджу заўтра, які ты будзеш разумны.

Аўсееў змаўчаў. Стала ціха. Глечык насупіўся, Свіст разважна казаў:

— Гэта нічога, нічога. Хай! Канешне, ліха, але няма ліха без добра, а добра без ліха. Перамучымся, але бяды жыць навучыць. Эх, ярына зялёная, — ён раптам змяніў тон на свой звычайны гарэзна-жартоўны. — Слухайце анекдот на закуску, ды трэба трохі камара прыдушыць.

Карпенка ўсміхнуўся ў цемры, павяртаючыся на бок, Глечык падсунуўся бліжэй да грубкі і да Свіста, Аўсееў грэбліва скрыўіў вусны.

— Дык вась, пра бабскую цікаўнасць. Хто супраць, хто за? Згода. Дык вась, ярына зялёная, слухайце.

Ён увесь неяк перамяніўся, жвавай цікаўнасцю заблішчэлі вочы, дробнымі зморшчынкамі ўзяўся лоб, зухаватая гарэзнасць з'явілася на ўсім твары. Гэта ўжо быў іншы, не летуценны, разважны баяц, а звычайны Віцька Свіст, — свойскі хлопец, веселун і прайдоха.

— Быў чалавек і яго знаёмец. Сустрэкаюцца неяк: — «Як жысць?» — «Нічога». — «Гляджу, нешта худы ты, ледзь душа ў целе. Што та-

кое?» — «Ды жонка заела». — «Эге, а жонка што, таксама схуднела?» — «Дзе там: печ-баба». — «Ну, я памагу, адвучу яе ад згрызоты». І вось прыходзіць гэты знаёмец у выхадны. Стук-стук. «Дзень добры». — «Заходзьце, калі ласка». — «Ды я па справе к гаспадару». — «Ну, што ж». — «Толькі па сакрэту, сам ведаеш». — Гаспадар прыціх, вядзе ў асобны пакой, дзверы на ключ. Жонка нервуе: што за справы? Ну, і пад дзверы, вока ў дзірку — што такое? А знаёмец бах перад гаспадаром на калені. Чуе баба, просіць нешта дараваць. «Не магу, — кажа гаспадар, — сам ведаеш, не магу». — «Хрыстом прашу: даруй, малады быў, памыліўся». — «Не прасі, не ў маіх сілах гэта». — Так паўгадзіны. Урэшце выйшлі абодва сумныя, знаёмец за капляюш ды ў дзверы, не развітаўшыся. Жонка да мужа: «Што такое?» — «Не магу, кажа, дарагая: не мая тайна». Яна і так і гэтак, а ён: «Не магу і ўсё, не прасі». Жонка не спіць ночы, перастала есці, усё думае, гадае і просіць сказаць тайну. Але муж — ні за што. У другі выхадны зноў тая ж гісторыя. Прыходзіць знаёмец, запіраюцца, і зноў адзін просіць, а другі ўпарціцца. Жонка ўсё распытвае, сохнуць пачала, абедна не гатуе. Але муж упёрся і ўсё. Так тры тыдні ўсё прыходзіў чалавек і ўсё ўпроставаў дараваць, а на чацверты высахнуў, як шчэпка, жанчыну адвезлі ў бальніцу.

— Здорова, — сказаў Карпенка. — Не дужа смешна, але — прывільна. Ну, а цяпер — пару мінут маўчок.

Заскрыпеўшы тапчаном, ён павярнуўся на другі бок і адразу сціх. Седзячы, прытуліўся да цёплай печкі прамоклы Аўсееў, на падлозе з галавой ухутаўся шынялём Свіст. Глечык падсунуўся бліжэй да грубкі і, ашчаперыўшы калені, маркотна глядзеў у чэрава яе.

Калі зусім дагарэлі дровы, яшчэ доўга яркай чырванню зіхацела вуголле, па ім дзе-нідзе праягалі сінявата-празрыстыя агеньчыкі, але іх усё меншала і ўсё гусцей мрок у гэтай хаціне. Пасля на вуголлі пачала ўвачавідкі расці тоненькая смуга попелу, яна шавялілася, гойдалася, усё шырэй распаўзалася ў грубцы. І ад гэтага патухання агню ці ад чаго іншага ўсё жаласней сціскалася ў грудзях Глечыкава сэрца, поўнае даўніх, балючых турбот.

10

За гэтую страшную пару незлічонах людскіх пакут Глечык ужо агрубеў нутром і перастаў заўважаць дробныя нягоды жыцця. Не вельмі дапякалі хлопцу маршы і аконы, сцюжа, голод, прызвычаліся, ён да злоснай патрабавальнасці камандзіраў, і толькі адно вялікае перажыванне, ніколі не сціхаючы, дзень і ноч тачыла яго.

Ён быў нясмелы і маўклівы, зважлівы да старэйшых і байчэйшых за яго, ніколі нікому не адкрываў сваіх пакут, усё слухаў другіх, думаючы, што ягонае гора — не гора. Праўда, ад таго не было лягчэй, і ўсё чарнела, паракнела душа ад нязбыўнага вялікага болю ў жыцці...

Эх, каб можна было спыніць час, пачаць жыццё спачатку. Не нарабіў бы тады Глечык тых крыўд роднаму, найбліжэйшаму чалавеку — маці, крыўд, ад якіх так балюча ў ягонай душы.

Ціхае і прыгожае было маленства Васількі Глечыка. Цагельны завод на краю пасёлка, агромністыя старыя кар'еры з шырокімі лужынамі жоўтай вады, доўгія сушыльныя павеці і мноства цэгля — сырой,

падсохлай і абпаленай. На сырой можна было напісаць сваё прозвішча, намалюваць зорку: абпал чырваней, як медзь, быў шархоткі і звонкі. У кар'ерах пасляковыя падшывальцы лавілі ўлетку палонікаў, дурэлі, купаліся, прападалі ля вады з ранку да вечара, пакулі на абрыве не з'яўляўся Васяў бацька і не гнаў іх дадому.

Глечыкаў бацька, вядома, працаваў на тым жа заводзе абпальшчыкам — гаспадаром доўгай, як пячора, гофманскай печы, якая заўжды патыхала пылам і жарам. Бацька быў добры, ніколі не лаяў Васю, у палучку прыходзіў трохі пад хмелем, прыносіў яму цацкі і цукеркі. Маці тады хмурылася, і малы Васілька ніяк не мог зразумець, чаму яна сярдуе на бацьку — ён жа ў такіх часы быў яшчэ ласкавейшы, дабрэйшы і весялейшы, чым заўсёды. Ну, але калі маці крыўдзілася, то і Васілька не мог адчуваць сябе шчаслівым, і ён таксама перажываў тое і трохі наракаў на бацьку. Васілька надта любіў маці — дужа ласкавую, прыгожую, маладую і статную жанчыну, з якой усе людзі ў пасёлку абыходзіліся вельмі прыветна. Яна ніколі не ведала злоснага, грубага слова, была заўжды вясёлая, усмешыстая, бывала, кожны, хто сустракаўся з ёю, адразу радасна і светла ўсміхаўся. Ён вельмі шчасліва жылося тады на гэтым заводзе. Васілька вучыўся так сабе, але быў па матцы старанны, сумленны і зважлівы, і да пятнаццаці год не ведаў, што такое сапраўднае гора.

Але гора здарылася — нечаканае, недарэчнае і страшнае. Аднойчы ў дажджлівы, як сёння, восеньскі вечар яны ўсе — бацька, маці, Васілька і трохгадовая Настачка — сядзелі ў пакоі за сталом і слухалі тыдзень таму куплены патэфон. Бацька асцярожнымі няўмелымі да драбніц пальцамі ўстаўляў у мембрану іголки і беражна апускаў яе на пласцінку. Маці слухала, аблакаціўшыся на падаконнік — яна была вельмі прыгожая тады, нейкая летуценная і ціхая. І вось у такі час знадворку пачуўся дзікі, нечалавечы крык.

Яны ўсе здрыгануліся, бацька кінуўся да акна, затым — да дзвярэй, сунуў ногі ў боты і як быў — у адной кашулі, без шапкі — скачыў на вуліцу. Васілька таксама выбег следам і адразу за вуглом ля плоту ў святле недалёкага ліхтара ўбачыў страшнае. З мокрага ад дажджу невысокага слупа электрасеткі спаўзаў уніз чалавек, іх сусед Трошкін, а на зямлі, распластаўшыся ў гразі, ляжаў нерухомы бацька. Васілька кінуўся да яго, закрычаў, выбегла маці, збегліся людзі. Але ўжо нічога нельга было зрабіць, — бацьку забіла токам.

У той жа вечар скончылася Васількава шчаслівае дзяцінства, і ён зазнаў пачатак вялікага гора. Бацьку пахавалі, маці счарнела ад паку і слёз. Васілька таксама плакаў, але рабіў гэта, хаваючыся ад усіх, нечакана ён адчуў сябе мацнейшым з характару ў гэтай асірацелай сям'і і стрымліваўся, як мог. Ён стала трудна, сумна і пакутна. Ён тады скончыў сямігодку, але маці хацела, каб сын вучыўся далей, а сама пайшла: на завод фармаваць чарапіцу. Зарабіла не шмат, грошай на ўсё не хапала, і яны ашчаджалі кожную капейку і як-небудзь жылі. Васілька таксама зарабляў, дзе мог: збіраў металалом, памагаў рамантаваць ваганеткі, грузіў на машыны цэглу. Маці патроху ўнялася ад плачу, супакоілася і калі-небудзь, паклаўшы спаць Настачку, садзілася да сына і казала: «Нічога, не бядай, сыноч, як-небудзь пражывём». Усё ж нас двое, работнікаў. Поўная заміланая ласкавасці, яна гледзіла яго па каротка астрыжаных віхрах, а Васільку было вельмі някавата ад тае яе ласкі, і ён сарамяжліва ўхіляўся. Але

ў тыя хвіліны хлопец гатовы быў на ўсякія турботы, каб хоць трохі аблегчыць спакучанае жыццё маці. Пасля смерці бацькі ён стаў любіць яе яшчэ болей.

Толькі маці неўзабаве павесялела сама. Неяк у пагодны выхадны дзень яна добра прыбралася, надзела свае белыя, некалі купленыя бацькам туфлі, узяла маленькую сумачку і пайшла, наказавшы Васільку дагледзець Настачку і нікуды не ісці з дому. Вярнулася яна пад вечар, вясёлая, жвавая, па-ранейшаму прыгожая і ласкавая. Яна доўга і радасна забаўлялася з Настачкай, пагладзіла па галаве Васільку, але ў сынавай душы раптам узнялася да яе незразумелая, крыўдлівая варожасць. Ён тады не сказаў ёй нічога, пайшоў да кар'ера і праседзеў на абрыве аж да цямна.

Праз колькі дзён тая крыўда забылася, маці была добрая, шмат працавала, увечары прыходзіла змораная і сучышаная. Але аднойчы на нейкае свята яна ўстала дужа раненька, збегала ў краму, старанна прыбрала ў пакоі, нарыхтавала посуд і сказала Васільку, што ён, калі хоча, можа пагуляць, бо да іх прыйдзе госць. Васілька адчуў нядабрае, насупіўся, гуляць не пайшоў, а, залезшы на дах хлечука, пачаў выгладзіць таго ненавіснага госця. Госцем гэтым аказаўся Кузьмічэнкаў — бухгалтар іхняга завода, не дужа ўжо малады чалавек, які заўсёды ездзіў на веласіпедзе з прышпіленым да рамы партфелем. Васілька зноў уцёк на кар'ер і да поўначы не паказваўся дадому.

А маці ў той вечар доўга не клалася спаць: усё чакала яго. Яна, пэўна, ужо нешта згадала ў настроі сына, уздыхнула, калі ён, прыйшоўшы, моўчкі заваліўся на ложак, пасля паплакала крыху і сказала, што ён яшчэ малы і не разумее, што трэба б яму зразумець. Тады нейкая жаласць да маці каротка шавяльнулася ў ягонай душы, але зразумець ён зусім ён, сапраўды, не мог, а галоўнае — не хацеў.

Нешта ў ім заўпарцілася, ён страціў сваю былую шчырасць, пазбягаў заставацца з маці адзін-на-адзін. І калі год назад маці прывяла да іх таго Кузьмічэнкава і сказала, што ён цяпер будзе іх бацька, Васілька зразумець, што тут яму жыць нельга.

Праз дзень ці два ён узяў сваю новую кашулю, зімовую бацькаву шапку, тры чырвоныя надоечы атрыманыя ім грошай і пайшоў на станцыю. Там ён сеў у прыгарадны цягнік і прыехаў у Віцебск. У кішэні яго была пацёртая газета з аб'явай аб прыёме навучэнцаў у школы ФЗН. Так праз пару дзён Васіль Глечык узбіўся на свой хлеб і адцураўся матчынай ласкі.

Дома ён не сказаў нікому, куды паехаў, чаму і на каго пакрыўдзіўся. Маці, відаць, нямала перажыла, пакуль знайшла яго ў Віцебску, прыехала, прасіла вярнуцца, а галоўнае — не крыўдаваць, але ён маўчаў, ні слова не сказаў ёй пры сустрэчы, не адказваў на пісьмы. Калі ж пачалася вайна, ён даведаўся, што Кузьмічэнкаў пайшоў у войска, а маці з Настачкай засталіся адны. І хлопец тады завагаўся. Ён ведаў, што ён патрэбны там, што неак трэба ратаваць маці ад той навалы, якая няспынна кацілася на ўсход, але былая крыўда не давала яшчэ забыцца на яе.

Пакуль ён разважаў і вагаўся, немцы падышлі да Віцебска, і трэба было ратавацца самому. Васілька прычэпіўся на станцыі да апошняга вагона апошняга цягніка і дзе пехатой па шпалах, а дзе ў эшалонах дабраў да Смаленска. Відаць, у людскіх нягодах вялікай буры пакрысе

растварылася хлопцава крыўда і засталася толькі балючае ўсведамленне ягонай несправядлівасці да маці, якая так любіла яго.

... Глухая цемра запанавала ў каракулцы, патухлі апошнія іскрыны ў грубцы, пахаладала. Дружна сапелі хлопцы, прыхрапваў старшыня, а Глечык шырока раскрытымі вачыма нерухома пазіраў у змрок і нудзіўся. Заўтра можа здарыцца з ім нешта цяжкае, ён можа загінуць, гэта будзе першы яго бой з ворагам, але не страх, не шкадаванне сябе дапёкалі хлопцы ў гэтыя апошнія хвіліны спакою.

— Маці, адзіная мая, дарагая матуля, — шаптаў у бяздонную цемру Глечык, — ці даруеш ты мне калі маё аслушэнства? Чаму я быў дурны, не разумеў твайго сэрца, якое хацела свайго чалавечага шчасця, навошта пакінуў цябе — родную, адзіную маю? Як ты цяпер там, у варожым палоне, адна? Што з табой зробіць крывавыя вылюдкі і хто заступіцца за цябе?..

11

Тым часам старшыню Карпенку сніўся маркотны доўгі сон.

Прывярэдзілася яму, быццам у гэтай васьм каравулцы ля грубкі, на тым месцы, дзе выпяса Віцка Свіст, сядзіць яго, Рыгора Карпенкі, бацька. Ён — строгі, заклапочаны, згорблены ад нялёгкай жытукі стары — закручвае раскудлачаны сівы вус і спіатым надтрэснутым голасам гаворыць камусьці:

— Вось што, сыны. Як сабе хочаце, а зямлю болей дзяліць не будзем. Пакуль я жывы — не дам. Дадзяліліся — з сахой вывернуцца недзе. Ляксей хай жыве, астатнія гэць у свет — свайго хлеба шукаць.

І тут, бачыць Карпенка, з цемры выступаюць ягонныя браты — старэйшы Ляксей, кульгавы Цыпрон, сварлівы Мікіта і з гэтага боку — ён, малодшы, Рыгорка. Як і некалі, гадоў пятнаццаць назад, злосны гарласты Мікіта ў адказ на тыя бацькавыя словы сарваў з галавы зашмальчаваны ад поту картуз і гэпнуў яго вобзём.

— Ага! Любімчыку, старэйшанькаму — чорта яго матары! А мы што? Куды мне чацвярых блазнюкоў дзяваць? Куды? Кажы, бацька! — б'ючы сябе кулаком у расхрыстаныя грудзі, крычаў Мікіта.

Браты загулі, заварушыліся, незадаволеныя бацькам, выпяглі жылаватыя рукі і пачалі насоўвацца на яго, гатовыя разарваць старую згорбленую постаць ля грубкі. Але бацька сядзеў спакойны, строгі, зусім не баязлівы, быццам ён ведаў нейкую сілу, якая магла абараніць. Грышка спалохаўся, што станеца страшнае, і, кінуўшыся да старога, засланіў яго.

Тады браты ўзмахнулі ўгары доўгімі, як гэты абламаны шлагбаум, рукамі, растапырылі над ім кіпцюрастыя кашчавыя пальцы, прагна пацягнуліся да яго шыі.

— Ага, — шыпеў з цемры Мікітаў голас. — Добра табе: ты ў армію пойдзеш, ты да камандзіра даслужышся, ты жалаванне палучыш, а мы што? Што мы-ы-ы?

Тыя кіпцюрастыя братавы пальцы ўхапілі Грышку за горла, за грудзі, за ногі і рукі, сціснулі, ён стаў задыхацца, але адбіваўся, як мог. А бацька ўсё сядзеў ля грубкі і, пазіраючы на бойку, агідна хіхікаў:

— Ага, ага! Во, так яго, так, так, так...

Рыгор ірвануўся неяк, выслізнуў з гэтых кашчавых абдымкаў і кінуўся прэч.

Пасля нешта перайначылася ў сне, ён апынуўся ўжо за станкавым кулямётам пад агромністым заснежаным валуном, на беразе таго безназоўнага возера ў Фінляндыі, дзе сержант Карпенка зрабіў свой першы вайсковы подзвіг. За другім такім жа каменем туліўся з «ручніком» узводны — лейтэнант Хіль. Болей ужо ў іхняй роце не засталася нікога, і яны трэця суткі з двух кулямётаў адбіваліся ад фінаў. Толькі цяпер, у сне, на іх чамусьці наступалі не лыжнікі асобага батальёна «Суомі», а нямецкія эсэсаўцы — яны роўным густым ланцугом хутка беглі па заснежаным лёдзе возера. Карпенка страляў і страляў, але яго кулі недзе знікалі, не робячы ворагу шкоды. Ён спахапіўся, што не паставіў на планы прыцэл, і тады аказалася, што няма і самой планкі, што яе адбіла асколкам, а кулі з перагрэтага ствала падаюць на снезе перад самай яго пазіцыяй. Ахоплены жахам трапіць у рукі немцаў, Карпенка схпіў у абедзве рукі апошнія дзве лімонкі і з крыкам «За Радзіму, за Сталіна!» замахнуўся на ворагаў. І тады ён пачуў ззаду знаёмы прастуджаны голас камандзіра батальёна, які ўчора пакінуў іх тут, на гэтым пераездзе:

— А здорава ты, Карпенка, разышоўся!

Здзіўлены старшыня павярнуўся з занесенымі гранатамі і чамусьці ўбачыў Аўсеева, які спакойна даядаў з кацялка згатаваную Свістам кашу і казаў:

— Ты дзівак, камандзір. Чаго так артачышся. Давай лепш есці кашу з катлетами. Хіба не бачыш — то ж нашы.

Яшчэ болей здзіўлены, ён угледзеўся ў ланцуг на лёдзе і зразу меў, што гэта сапраўды ішлі нашы, чырвонаармейцы ў будзёнаўках, Аўсееў жа, аблізваючы лыжку, казаў далей:

— Ну, вось, камандзір, цяпер у цябе мядальку і адбярдуць. Нашто ў сваіх страляў?

Спакучаны такімі жахамі, ён баязліва зірнуў на свае грудзі, дзе побач са значком «Выдатнік РСЧА» заўжды вісеў яго мядаль «За баявыя заслугі», і адчуў там нейкую руку, што ласкава гладзіла яго. Ён узняў голаў — побач стаяла Каця, Кацярына Сямёнаўна, яго маленькая маладая жонка, якая нямаведама як апынулася тут. Яна гладзіла яго грудзі, распачна чаплялася за яго шыю і плакала, плакала, як у той дзень, калі праводзіла яго ў ваенкамат — на другую, куды болей страшную вайну з немцамі.

— Дык глядзі ж, — казаў Карпенка, вялікімі рукамі мацаючы худыя, вострыя плечы Каці. — Народзіцца — беражы, шануй яго...

— Ой, родненькі, ніколі ж ён для цябе ўжо не родзіцца, — закінуўшы голаў, праз слёзы і энкі прагаварыла жонка. — Загінеш ты, прападзеш, любы, харошы мой...

Гэта было нясцерпна. Адолены жахамі сну, Карпенка неяк намогся, каб пазбыцца іх, і прачнуўся.

У каракулцы панавалі суцэльны сляпы змрок, мерна сапеў на падлозе Свіст, недзе стрымана і роўна дыхаў Аўсееў. Карпенка спусціў з тапчана ногі. Цела стала халоднае ад сцюжы, якая ўжо запанавала ў гэтай дзіравай будыніне, і старшыня зябка захінуўся ў шынель. Ён намацаў кішэні, выцяг закурку, згарнуў цыгарку. Запальніца чамусьці не хацела паліцца, толькі выпстрыквала маленькія сіняватыя іскрыны і гасла. Карпенка схаваў яе назад у кішэню і, намацаючы ў цемры людскія целы, ступіў да грубкі. У прысаку яшчэ дзе-нідзе выгортва-

ліся вугалькі, старшыня дастаў адзін і, узяўшы яго пальцамі, прыкрыў. Папяровы кончык цыгаркі ўспыхнуў зыркім палахлівым агеньчыкам, асвятліў на момант сонны насплены твар старшыні, бліснуў у насцярожаных, паных вачах скурчанага ля печкі Глечыка. Старшыня кінуў вугаль у грубку, зацягнуўся і зноў адступіў да тапчана.

— Ты чаго не спіш, Глечык? — запытаўся ён з цемры.

— Так, не спіцца.

— Дарма. А заўтра, бадай, не ўдасца, — заўважыў Карпенка і, маўчаўшы, зазначыў сабе; думаючы пра сон: — Ат, лухта! Привярзецца ўсякае.

Ён зноў разлёгся на тапчане, курыў і думаў аб тым, што навеяў яму гэты блгі, недарэчны сон.

Так, нялёгкае было жыццё сялянскага хлопца Карпенкі. Адслужыўшы тэрміновую памкаммузводам, ён застаўся яшчэ і год з дзесяць служыў старшыняй роты. Неспакойная гэта служба, хто ведае — не пазайздросціць старшынскаму хлебу. Трудна было Карпенку, але неяк прывык, уцягнуўся ў пастаянныя, нязбыўныя казарменныя клопаты. Ды і мусіў цягнуцца, бо вяртацца дадому на Арлоўшчыну не выпадала, у бацькавай хаце жыў з сваёй вялікай сям'ёй Аляксей, усе астатнія браты разбрыліся па свеце. Праўда, пасля стаў калгас, не трэба была свая гаспадарка, зямля, хоць калгас той толькі станаўіўся на ногі. І ўсё ж да мірнага працоўнага жыцця вельмі цягнула старшыню Карпенку. Пакрысе жыццё наладжвалася, станаўілася лягчэй і ў вёсцы і ў горадзе, але тады распачалася вайна з фінамі. На ёй Карпенку давялося сербануць ліха, яго параніла, пасля ён атрымаў баявы медаль і ўрэшце здзейсніў свае даўнія мары — звольніўся ў запас. Як удзельнік вайны і ўзнагароджанага, яго прызначылі намеснікам дырэктара ільназавода, далі ладную кватэру ў другой палавіне папоўскага дома, дзе была заводская кантора, і Карпенка неўзабаве ажаніўся з Кацяй, або Кацярынай Сямёнаўнай, маладзенькай настаўніцай тутэйшай пачатковай школы.

Заводскія справы яго захапілі. Па старой вайскавай прывычцы ён не шкадаваў сваёй працы, часу, стараўся разам з дырэктарам, аднарукім чырвоным партызанам Шорцам, і іх завод быў адзін з лепшых у раёне. Карпенка стрымана, па-свойму, без асаблівай ласкі, але моцна кахаў сваю Кацю, Кацярыну Сямёнаўну, і з незвычайнай, ніколі не адчуванай пяшчотай чакаў неўзабаве малое.

І тут зноў — вайна.

Гартна пачалася яна, кожнага дня гінулі сотні людзей, але Карпенку на фронце ўсё ж шанцавала. Іхнюю дывізію ўлетку разбілі пад Лепелем, аднак рэшткі палка, у якім служыў старшыня, неяк выкараскаліся з акружэння, вынеслі зброю і сцяг. Праўда, загінулі ў баях тры камандзіры ягонай роты, змянілася некалькі камбатаў, ужо зусім мала засталася тых, з кім старшыня вытрымаў першы бой, а Карпенка ўсё быў цэлы. Урэшце, ён ужо прывык да таго, дбаў больш пра іншых і ніколі асабліва не клапаціўся аб сабе. Здаралася, ён заставаўся на нядоўга камандзірам батальёна, даўжэй — камандзірам роты, асабліва яго нідзе не білі, звычайна выходзіла так, што і Карпенка, налаўчыўшыся, даваў добрай здачы. Ён не вельмі палюбаўся сам, пільна сачыў за боем, не даваў спуску баязліўцам, байцы трошкі крыўдавалі на яго залішнюю строгасць, але ў баях цанілі крыклівага старшыню.

Карпенка дакурыў цыгарку, паляжаў яшчэ. Сон болей не ішоў, у караульцы па-ранейшаму было цёмна, але, чуйны да часу, старшыня згадаў, што хутка ранак. Ён зноў узняўся, закінуўся ў шынель і, пераступіўшы ў цемры Свіста, расчыніў дзверы.

На двары марудна світала. Змрок паволі радзеў, адпаўзаў з пераезда, ужо прыкметны быў насып чыгункі, дарога з блішчастай лужынай. Чорнай расплывістай паласой цягнуліся пасадкі. Вецер уціх, пацяпле-ла, з лагчыны цераз пуці сунуліся шэрыя космы туману.

Старшыня агледзеўся, шукаючы вартавога Пшанічнага, але таго нідзе не было. Ён абышоў караулку, зазірнуў у траншэю, гукнуў. «Дзіўна, — падумаў Карпенка, — няўжо задрамаў дзе?» Ён яшчэ паазіраўся, вылаўся ад прыкрасці, і тады на шляху за бярозамі чуйную ранішняю ціш прарэзала гулкае кароткая чарга.

Застаўшыся адзін у вячэрнім ветраным полі, Фішар нейкі час слухаў далёкую страляніну за лесам, глядзеў на палахлівае мільгаценне ракет і думаў, што іх справы тут, відаць, кепскія. Калі ўжо немцы зайшлі з тылу, дык утрымаць тую дарогу наўрад ці будзе магчыма. Праўда, зайсці ў тыл магла і невялікая група фашыстаў, асноўныя ж іх сілы не мінуць гэтай адзінай прыгоднай для аўтамабіляў дарогі. Калі толькі рынуцца яны і якія гэта будуць сілы, ці ўдасца ім, шасцярарым байцам, утрымаць пераезд на суткі? — вось гэтыя думкі-сумненні ўсё настойлівей турбавалі байца.

Калі страляніна за лесам сціхла, Фішар схамянуўся ад сваёй трывожнай задуманнасці і схпіў лапатку. Ужо зусім сцягнула: неба, поле, дарогу з бярозамі завалакло туманным змрокам, трохі відаць было іржышча ля ботаў і ў ім — няроўная баразёнка старшыновай адмеціны акапа. Фішар узяўся капачь — імпятна, бязладна разгортваць у бакі мяккую ад вільгаці глебу з іржышчам. Неўзабаве ў яго атрымалася нейкая ямка, накітаат невялічкай варонкі, далей зямля стала чвардзейшая і не хацела паддавацца. Баеў змарыўся, расхіпіў рамень, зняў працівагазную сумку, паслухаў трохі, адпачыў і далей пачаў працаваць спакойней.

Ад тае аднастайнай працы і ветраной начной цішыні да Фішара прыйшла прывычная патрэба разважаць — дабірацца да сэнсу з'яў і акалічэнсцей яго вайсковага лёсу.

Супярэчлівае і незразумелае пачуццё мроілася ў яго адносінах да старшыні Карпенкі. Фішар не паважаў гэтага чалавека, яго прыгнятала пастаянная нязменная патрабавальнасць старшыні, крыклівая злоснасць ягонай грубай салдацкай натуры. Часта, калі старшыня грубым, бесцярпымым тонам за якія дробязі крычаў на байцоў, Фішару карцела абурэнне, патрабаваць добразычлівых, роўных адносін да людзей. Так, карцела, але ні Фішар, ні хто іншы з тых, хто моўчкі абуралася старшыновымі наскамамі, не наважваўся зрабіць гэта. Самаўпэўненасць старшыні абяззбройвала, блакіравала волю і намер, і Фішар адчуваў часам, што ён проста пабойваецца ўзводнага. Карпенка, відаць па ўсім, не любіў інтэлігентна-разумнікаў і, як натура элементарна простая, ніколі не таіў сваіх адносін да іх. Фішар часам пагарджаў старшыняй, часам ненавідзеў, але варта было таму хоць на хвіліну проста, па-люд-

ску наблізіцца да яго, стаць Карпенкам-таварышам — і Фішар ужо забываўся на сваю непрыязнасць і гатовы быў дараваць яму ўсе ранейшыя крыўды.

Вось і цяпер, пасля кароткай іх сутычкі на пераездзе, сутычкі, у якой, накіпшыся, крыўдліва выбухнула даўняе Фішарава абурэнне, варта было Карпенку загаварыць з байцом проста і звяжліва — і той адразу абмяк. І хоць яму было вельмі няёмка тут, у гэтым сцюдзёным ветраным полі — і самотна, і боязна, і гарэлі на далонях свежыя мазалі ад лапаты, і недзе марнела маленькая крыўда, чаго на такую справу прызначылі яго, а не іншага — але баец маўкліва трываў. Ён ведаў, што гэта трэба палку, батальёну, тым пцярым на пераездзе — ён разумеў гэта, але яшчэ было затоенае жаданне — дагадзіць камандзіру.

А дагадзіць было трудна. Чым глыбей у зямлю, тым усё больш няспрытна было капаць у цеснаце вузкай ячэйкі — ні сагнуцца як след, ні выкінуць поўную лапату, якая стукалася аб сцены і рассыпала зямлю. Фішар усё часцей выпростваўся і, цяжка дыхаючы, услухоўваўся ў ноч.

Але тады ён адразу пачынаў зябнуць на ветры, які ўсё не сціхаў, поўніў ноч шамаценнем бяроз на шляху, шорхатам іржышча і яшчэ нейкімі невыразнымі гукамі; пачаў накрапваць дождж. Ужо можна было як-кольвечы ўкрыцца ў гэтым акупчыку-ямцы, але старшыня загадаў акапацца як мае быць, і баец, адпачыўшы, згінаўся ў чорную цеснату сховішча.

Дзіўна, думаў Фішар, як гэта атрымліваецца, што ён, малады, здольны, як некалі прызнавалі многія, вучоны, таёмна, але напэўна жадае дагадзіць нейкаму малапісьменнаму грубаму салдату, якім здаваўся яму старшыня. Няўжо справа ў грубай сіле, ці ў тых дысцыплінарных правах, якія дае камандзіру Статут, або ў нахабнаватай самаўпэўненасці гэтага чалавека? Здавалася, што гэта не так. Цьмяна нежк адчувалася, што Карпенка мае нейкія сапраўдныя перавагі над ім, нейкую патэнцыяльную сілу, на якую абавіраецца і ён, баец Фішар, але ў чым была тая сіла, Фішар зразумець не мог. Не мог жа дапусціць ён, што гэты старшыня разумнейшы за яго, ці больш і лепш разбіраецца ў вайсковых абставінах, ад якіх шточас залежаў іх лёс. Фішар хоць і не быў вайскоўцам, але за час франтавога жыцця навучыўся ўжо разумець у ваенных абставінах, які ён думаў, не горш за Карпенку.

Дождж усё настойлівей сцёбаў па спіне, пілотцы, па твары сцякалі сцюдзёныя кроплі, змокла перавязка на шыі. Фішар выпрастаўся, выцер гарачай далонню мокрыя калючыя сківіцы і жаласліва паглядзеў у неба, нібы там можна было што ўбачыць. Затым ён прымераўся да глыбіні — бруствер яшчэ не дасягаў і грудзей, але ўжо ўзяўся гразню. У той гразі выпэцкаліся мокрыя полы шыняля, рукі; пудовыя камы налілі да чаравікаў. Нідзе не было ў гэтую ноч паратунку ад сцюдзёнай агіднай мокрадзі, якая напоўніла сабой усё наваколле.

Фішар пастаяў хвіліну, аддыхаўся і вырашыў, што ўжо годзе. Тады ён, не вылазячы на ветраное буйства, з ямы разгарнуў як-кольвечы бруствер, дастаў з іржышча амаль засыпаную зямлёй вінтоўку, наставіў каўнер і скурчыўся на дне сховішча.

Непераадольная, усеабдымная стома апанавала чалавека, адразу пахіліўся яго голаў — вельмі захацелася спаць. Але спаць было нельга, ды і зморанае разгарэтае цела неўзабаве скаланулі першыя дрыжкі. Сцюжа з кожнай хвілінай усё далей запускала сваю ледзяную руку,

прымушала сціскацца, туліцца і дробна неспіхана дрыжэць. Дождж гусцеў, ужо зусім змокла пілотка, зябла на ветры нядаўна астрыжаная галава. Счапіўшы ў рукавах рукі, Фішар дрыжаў, шавяліў плячыма, тулацеў нагамі і паныла згадваў, як бы паменшыць свае пакуты. Але сарэцца не было як.

І з часам, пэўна, прывычаіўшыся да таго з-за адсутнасці выйсця ці мо' ад сцюжы, ён неак змірыўся з тымі пакутамі, і хоць мёрз усё болей, але ўвага яго аддалася новым адчуванням-развагам.

Вось ужо некалькі дзён у прывычныя пакутныя пачуцці яго, — пачуцці гора і болю за вялікія няўдачы вайны, адступлення, — неак паступова ўваходзіла невыразная нотка незадаволенасці сабою, цьмянае адчуванне нейкай сваёй памылкі. Як след разабрацца ў тым усё было некалі — то бамбёжкі, то марш, кароткія баі на выпадковых рубяжах і зноў адступленне. Ён баяўся ў тым прызнацца сабе самому, але, здаецца, недзе надкрышыліся несакрушальныя дагэтуль устоі яго быцця, устоі, якія змалку засвоіў сабе Барыс Фішар і на якіх ладзіў сваё жыццё.

Ён ужо быў не дужа малады — нядаўна мінуў чалавеку трэці дзесятак, і за ўсе пражытыя гады ні на адзінае імгненне не з'явілася ў яго сумненне ў спрадвечнай сіле мастацтва. Усё самае чужоўнае, самае вечнае бачыў ён у вышэйшым праяўленні чалавечага духу — у мастацтве.

Ён гадаваўся ў Ленінградзе. У яго бацькі, старога доктара Фішара, была каштоўная бібліятэчка манаграфій пра вялікіх мастакоў свету, і першыя малюнкi, якія захапілі хлопчыка, былі рэпрадукцыі з альбомаў шэдэўраў жывапісу і скульптуры. Барыс рос ціхім, не па гадах сур'ёзным хлопчыкам, неахвотна і рэдка спускаўся ў цесны двор, у якім заўжды было сцюдзёна і сыра, і часта падоўгу разглядаў малюнкi ў бацькавых кніжках.

Пасля ён сам з трапяткой нецярплівасцю ў сэрцы ўзяўся за фарбы, маляваў тое, што бачыў з акна кватэры — дамы, вуліцу, коней, сабак. Людзі хвалілі, а хлопчыку карцела плакаць ад прыкрасці, што так прыгожа было ва ўяўленні і так дрэнна выходзіла на паперы. Наперакор людскім запэўненням аб яго здольнасцях, Барыс ведаў, што мастака з яго не выйдзе ніколі. Але канчаткова ўпэўніўся ў гэтым ён, відаць, позна, тады, калі ўжо ўся шчырая душа яго была без рэшты зяхлопена вялікай сілай мастацтва і хлопец ужо не мог існаваць без яго. Незразумелым болей замалавання душылі яго слёзы перад босымі нагамі «Блуднага сына», немы крык гневу і жаху заўжды ірваўся з горла перад «Катастрофай Пампеі», хлопца хацелася маліцца на «Джыаконду», бясконца разглядаць незвычайныя твары, позы, адзенне слаўтаў іваноўскай «Месіі», буйная сарамяжная радасць жыцця ахоплівала яго ля палотнаў Рубенса.

І ён, не стаўшы мастаком, усё ж звязаў сваё жыццё з мастацтвам. Падрасшы, вучыўся, чытаў, думаў, даследаваў сам, і ў 25 год абараніў дысертацию на знанне кандыдата мастацтвазнаўства. Бліжэй за ўсёх у гэтую пару яму стаў Іванов з яго бескарыслівай самаадданай душой, што згарэла ў шматгадовых пошуках вышэйшага сэнсу жыцця, з яго фанатычнай прыхільнасцю да мудрасці і праўды. Фішар схіляўся перад яго «Месіяй», любаваўся паветранай тонкасцю яго італьянскіх пейзажаў, але асабліва захапілі яго біблейскія эскізы мастака. Ён знайшоў

у іх куды болей, чым спадзяваўся, — Іванова, цудоўнага майстра-графіка, і Іванова-філосафа, нястомнага шукальнікага вечнага. Яго «Версавія» здавалася Фішару нечуваным гімнам жыццю, зенітам акварэльнага майстэрства — шэдэўрам генія, які стварае, не падазраючы пра веліч свайго стварэння.

Мастацтва здаўна і назаўжды зачаравала яго істоту, напоўніла дух няўтольнай прагай цудоўнага. Пасля дысертацыі ён некалькі год даследаваў італьянскае Адраджэнне, напісаў манаграфію пра Мікель-анджэла. Ён не дужа цікавіўся палітыкай, тым неспакойным, шматтурботным жыццём, што бурліла, плыло, абганяла яго. Вучонага не краналі планы і падзеі надзённасці — змалку ён адасобіўся ад усяго, што не складала чароўнай прывабы мастацтва. З гэтай, відаць, прычыны ён не разумеў і не дужа цікавіўся братам — інжынерам-канструктарам самалётаў. Яшчэ з юнацтва яны ўзаемна аддаліліся, сустракаліся рэдка і па духу былі адзін аднаму чужыя. Апошні раз яны з'ехаліся гады два назад на пахаванне бацькі і тады ж пару дзён правялі разам.

Брат быў зусім не такога, як ён, характару. Энергічны, жвавы, уцэпістага, увішнага розуму, ён ва ўсякай справе адчуваў сябе звыкла і ўсё разумеў адразу. Тады яны збіраліся ўжо расстацца і ў апошні той вечар пацеху ішлі па праспекту. Было парна, з Фантанкі прыемна патыхала прахалодай, адна за другой на яе сярэдзіне выслізнулі з-пад Анічкава маста тры байдаркі. Браты спыніліся і лена пазіралі на згодныя рыўкі весляроў.

— Вось так і ў нас з немцамі, — працягваў ранейшую размову брат. — Быццам і згода, і дружба, і мір, а на самай справе...

Ён не скончыў, змоўк, гледзячы ў рачную каламуць, а Барыс думаўчы аб тым, не мог зразумець, што азначала гэтае «на самай справе». Яму здавалася, што брат не мае падстаў так гаварыць, бо даўняя варожасць з Германіяй уладжана, дагавор заключаны, газеты друкуюць германскую інфармацыю аб вайне на Захадзе, развіваецца гандаль. Чаму ж тады гэтае «на самай справе»?

Ён сказаў аб тым брату, а той толькі ўсміхнуўся і, зацягнуўшыся папяросай, не адказаў. Пасля, памаўчаўшы, вытлумачыў:

— Адстаў ты, Барыс, ад часу. Занафталініўся ў старажытнасці. Вядома, твая справа, але ў наш час гэта нават дзіўна. Свет коціцца к вялікай вайне, зразумей, брат.

Ён тады не паверыў, а яна неўзабаве навалілася, тая страшная, вялікая вайна. Усчалася нечакана, неспадзявана, знянацку — Фішар прыпыніў на 48-й старонцы новую сваю манаграфію і ўжо болей не ўзйўся за яе.

Апынуўшыся ў войску, ён адчуў сябе белай варонай, няўмекам, самым няўдалым з усіх у гэтай гаманлівай, асаблівай, ні на што вядомае яму не падобнай грамадзе разнастайных людзей. Ён ніяк не мог навучыцца хадзіць у нагу, хутка ўскокваць на пад'ёме, няўклюдна пад рогат таварышаў аддаваў чэсць, заняты па штыхавому бою ўшчэнт знясільваў яго. Спярга ён горка перажываў тое, балюча зносіў крыклівых сержантаў, каўўся за няўвагу да вайскавай справы ў інстытуце і думаў, што ён самы няздольны чалавек на зямлі. Пасля трохі асвойтаўся, трапіў на фронт, іншыя большыя страхі і клопаты зацімнілі яго інтэлігентнае самалюбства. Ён быў чалавек удумлівы і разумеў, што гэта пакутна і марудна нараджаўся ў ім той, на каго ён менш за ўсё рыхтаваў

сябе — нараджаўся баец. І яшчэ Фішар з вялікай тугой заўважаў, як усё меней і меней заставалася ў ім ад яго былога — ад мастацтвазнаўцы Фішара. Грубае, страшнае жыццё штотдзённа і няспынна сцірала з яго душы вялікае значэнне мастацтва, якое ўсё болей і болей саступала сваё месца інстынктам барацьбы — выходзіла, што тое высокае і нязменнае, чым дыхаў ён трыццаць гадоў, цяпер проста было непатрэбнае ў гэтым страшным хаосе вайны. І тады прыйшло гэтае таемнае сумненне, у якім ён сёння ўрэшце прызнаўся сабе: ці сапраўды яно, тое адзіна вялікае і вечнае, чаму ён аддаў свае лепшыя маладыя гады? Ці не памыліўся ён, узяўшы яго за адзіны свой крыж, ці не болей выйграваў брат, які аддаў веку і людзям свае намаганні іншага парадку — намаганні, што ўвасобіліся цяпер у рэальную сілу, здольную ўратаваць свет?

Невядома, колькі мінула часу, чорнае ветранае неба ўсё сыпала ў ноч спорны дождж. Фішар зусім скалеў, аж балела нутро ад няспынных сутаргаў, крывіла сквіцы, але нейкае змярцвелае здрантвенне не давала варухнуцца, каб сагрэцца. На спіне і плячах баец адчуваў сюдзёнае і ліпкае мокрае адзенне, па сценах з бруствера плылі струмені гразі, у якой, усё глыбей тонучы, на дне агідна хлюпалі ногі. Фішар падкурчыў іх шчэ болей, затульваў калені мокрымі крысамі шыняля і стыў, ледзь жывы ад няспынных дрыготкіх пакут. Калі ад нясцерпнай сцюжы асабліва моцна скаланалася цела, ён абуджаўся з сваёй змярцвеласці і трывожна ўслухоўваўся ў ноч. Наваколле па-ранейшаму поўнілася густым шамаценнем ветру і дажджу.

Так пакрысе мінала гэтая пакутная, мокрая ноч. Пад ранак Фішар, атупелы ад катавання сцюжы, зноў праваліўся некуды ў мутнае бяздонне думак — пра сябе, старшыню Карпенку, пра гістарызм Вазары, наватарства Мікельанджэла і пра тое, як страшэнна трудна зрабіцца здатным байцом.

13

Прычыніўшы за сабой дзверы каравулі, Пшанічны з рашучай выразнасцю адчуў, што ён назаўжды ўжо адарваўся ад гэтых пяцярэчых людзей, з якімі звёў яго недарэчны вайсковы лёс. З самой гэтай хвіліны, як ён ступіў у мокрую цемру ночы, ён апынуўся адзін, не звязаны ўжо ні з кім на ўсім белым свеце. Усё яго нязграбнае мінулае засталася адрэзанае на парозе той цёмнай задымленай будкі, засталася па сваёй волі пакінутае ім, будучае было недзе на гразкай дарозе ў лагер ворагаў-немцаў.

Нейкі нядоўгі час Пшанічны пераборваў нечаканае хваляванне ад таго, што гэтак шчыльна наблізіўся да ажыццяўлення даўняй сваёй задумы. Яшчэ нечакана для яго самога непрыемна заварушылася ўнутры нейкае шкадаванне, нібы нясмелы боязны дакор сабе, і ён, адчуўшы, што тое мімаволі можа спляжыць намер, у думках абляяў сябе:

— Не кісні! Няма па кім.

Ён выправіўся да чыгункі, пераскочыў цераз траншэю, узышоў на невысокі насып і ўгледзеўся ў цемру. Дождж перастаў, патроху слабей і вечер. Ноч асабліва счарнела, утапіўшы ў восенскай глухамані ўсё наваколле. Пшанічны ведаў, што хутка пачне світаць, а на світанні, маг-

чыма, з'явіцца на дарозе немцы, і тады ўжо будзе позна. Тады ён можа апынуцца між двух агнёў, і таму трэба было спяшацца.

Ён пастаяў, услахаўся, азірнуўся на каравулку, з якой даносіўся сцішаны Свістаў гоман, і сказаў сабе: «Давай!» Потым паспешлівым крокам злодзее збег са жвіровага насыпу, пераскочыў канаву і, не выбіраючы шляху, па гразі і лужынах пайшоў дарогай.

Узышоўшы на гулкі насціл мастка ў нізіны, Пшанічны яшчэ азірнуўся і зноў адчуў у сабе самотную тугу і з асаблівай сілай — пачатак невядомае сваёй адзіноты. Гэтае адчуванне міжвольна ахапіла яго так моцна, што ён аж спыніўся, але потым зноў зазлаваў на сябе і, прыпамятаўшы злосную заклапочанасць Аўсеева, прыбодзёрыўся. Так, ён не памыляецца, ён удумаў правільна ўжо хоць бы таму, што яны там аддадзены смерці. А ён урэшце памкнецца асядлаць свой лёс, заслужыць, даказаць сваё права на людское жыццё, жыццё, якога ён варты, нягледзячы ні на якія няўдачы.

З гэтымі думкамі, якія пакрысе запанавалі ў яго галаве, ён шпарка крочыў, распырскваючы чаравікамі лужыны, коўзаючыся ў гразі і асцерагаючыся збочыць у канаву. Тым часам пачало днець, мутным святлом наліўся крайвід, патроху заблішчала гразкая мокрадзь дарогі. Пшанічны ўзняўся на пагорак з бярозамі, ён ведаў, што тут недзе ў сакрэце павінен быць Фішар, і трохі прыцішыў крок. Фішара ён не баяўся, з гэтым «вучоным» няўдакам управіцца яму, калі б што здарылася, было б няцяжка, але ўсё ж лепей, каб усё абышлося ціха. Баец зняў з пляча вінтоўку, павярнуў голаў, прыслухоўваючыся, — нідзе нікога.

Так ён паціху мінуў бярозы, што выніклі на яго шляху, адышоўся далей, зрэдку насцярожана азіраючыся. Усё болей святлела, цымная шэрань золаку адсвойвала зямлю ад неба, расхінала туманны прастор, паступова адваёўвала ў цемры дарогу, канавы, рэдкія кусты хмызняку.

Ужо аддаліўшыся ад пераезду і бяроз, Пшанічны адначыў, што самае страшнае пройдзена. У яго адчуванні павальнела, з'явілася лёгкасць, некаторая зухаватасць у думках. Ён перакінуў з рукі ў руку вінтоўку і падумаў, што зброя ўжо не спатрэбіцца, а пры сустрэчы з немцамі можа толькі пашкодзіць яму. Не прыпыняючы кроку, баец ухпіў яе аберуч за штык, размахнуўся ў паветры і шпурнуў за канаву ў поле. Пачуўшы яе пляскаты ўдар аб зямлю, — крыва ўсміхнуўся. Цяпер яго ўжо зусім нічога не звязвала з арміяй, якой адчураўся ён, з абавязкамі грамадзяніна Савецкай краіны, цяпер ён стаў зусім адзінокі між неба і зямлёй. Гэта было куды як добра — адчуваць сябе адзінокім, без найменшай залежнасці ад людзей — эх, каб так можна было пражыць век! Але ён ведаў, што так не пражывеш доўга, каб уратавацца ад смерці і прыдобаць якую-нікую долю, наважыўся ён аддацца немцам — на іх літасць і ўладу.

Ад паспешнай хады чалавек разагрэўся, расшпіліў каўнер шыняля і трохі сунуў крок. Тым часам ранак ужо рассяў цемру, можна было выбіраць дарогу, і Пшанічны, абыходзячы лужыны, ішоў па абочыне. Аднастайнасць хады ўжо зусім суняла яго кароткую ўзрушанасць, ён захацеў есці і, падумаўшы, што трэба скарыстаць спакоі і адзіноты, на хадзе развязаў свой рэчмяшок. Нядобрым словам яшчэ раз памянуў Свіста, які выцягнуў сала, але хлебны акрайчык з цукрам здаўся смачным, і ён, жуючы, паглыбіўся ў свае думкі.

Перш за ўсё цікавіла, як да яго паставяцца немцы. Добра, калі б

адразу сустрэўся які інтэлігентны, разумны афіцэр. Пшанічны паказаў бы яму нямецкі пропуск-лістоўку, некалі знойдзеную ў полі і рупліва прыхаваную на здатны выпадак. Пасля ён папрасіў бы адвезці яго ў штаб, і там ён раскажаў бы якому начальніку, хто ён і чаму добраахвотна здаўся ў палон. Калі б папрабавалі даць звестку пра свой полк, ён не таіўся б. Навошта? Усё роўна раней ці пазней яго разаб'юць канчаткова, гэта зусім не залежыць ад таго, пасведчыць аб ім Пшанічны ці не. Калі запатрабуюць яшчэ чаго, ён зробіць усё, бо ўсё гэта будзе для яго і супраць іх — тых, ад каго ён досыць напакутаваўся на сваім вяку. Не можа быць, каб немцы не ацанілі, як трэба, яго шчырасці і не аддзячылі яму. У лагер яго, як добраахвотнага перабегчыка не павінны адправіць, відаць, адпускаць на волю, а можа нават паставяць на якую кіраўнічую пасаду ў горадзе ці сельскай мясцовасці. Гэта было прывабліва. О, тады Пшанічны паказаў бы свае здольнасці, даказаў бы яго апекунам, што яны не памыліліся ў ім! Немцам, вядома, патрэбны адданыя людзі, каб кіраваць вялізным абшарам заваёванай Расіі, і Пшанічны, калі добра возьмецца, магчыма дарасце да якіх чыноў. Скончыцца вайна, і тады няблага было б прыдобаць невялічкую ды ладную сядзібу і ў спакоі, па-людску зажыць хоць на старасці год.

Сярод гэтых мараў-разваг блізка наперадзе пачуўся нейчы абрывісты голас. Пшанічны насцярожыўся, да болю ў зрэнках імкнуўся пранікнуць у затуманены прасцяг дарогі, намагаючыся што-кольвечы ўбачыць у ім, і паціху ішоў над канавай. Неўзабаве з туману цымнянімі постацамі выніклі стрэжы хацінак, голае вецце дрэў, пасля плот з забытай анучай на жардзіне. За рогам крайняй хаты, куды павяртала дарога, чулася прыцішаная туманам прысутнасць людзей, і Пшанічны яшчэ болей паныла ўстрыжыўся ад думкі — хто там? Яму страшна было зноў напаткаць сваіх, рускіх, якія нямаведама як аднесліся б да яго, бяззбройнага. Зноў жа стала вельмі боязна і немцаў, чалавек коротка і ўпершыню адчуў невыразную прыкрасць сваёй паспешнасці, але ўжо было позна.

З-за вугла хаты раптам высунуўся танклявы, падперазаны, у казыркастай шапцы чалавек — ўпіраючыся нагамі ў зямлю, ён ускасіў на сухое матацыкл і, не выпускаючы з рук руля, паставіў нагу на заводную педаль. Пшанічны, не адразу зразумеўшы, хто перад ім, спыніўся ад нечаканага страху, матацыкл тым часам загуркатаў, і тады немец убачыў яго. Устрапянуўся, крыкнуў, схпіўся за аўтамат, што боўтаўся на грудзях. З-за хаты выбег яшчэ адзін немец у плямістым, як жаба, кам-

бінезоне, і Пшанічны, адчуўшы, як у грудзях яго абарвалася нешта, няспрытна і з нейкай раптоўнай нязладнасцю ў душы ўзняў рукі.

Немцы стаялі ля матацыкла, трымаючыся за аўтаматы, а ён, ледзьве перастаўляючы замеленыя ногі, боязна ішоў да іх. Яны не стралялі, толькі гыркнулі — злосна і варожа — нешта незразумелае, і адзін, той, што заводзіў матацыкл — белатвары з абвіслай губой мужчына — ступіў да яго насустрэч. Ён нешта закрываў па-свойму, Пшанічны не зразумеў і, не апускаючы рук, паспрабаваў вытлумачыць:

— Рус капут. Я — плен, плен...

Апусціў адну руку, спрабуючы дастаць з-за пазухі недаравальна забыты ў такую хвіліну пропуск-лістоўку, але немец пагрозліва крыкнуў і тыкнуў яго аўтаматам у грудзі. Другі, маладзейшы, стаяў зводдаль і, наставіўшы на яго зброю, цікаўна аглядаў сваімі лянівымі вачыма.

Так Пшанічны стаяў з узнятымі рукамі над скіраванымі на яго аўтаматамі. На гоман з двароў гэтай вёскі яшчэ выбягалі немцы, палкаціла некалькі матацыклаў з каляскамі, у якіх тырчэлі ручныя кулямёты. Той, маладзейшы, салдат і яшчэ адзін падступілі да яго, сарвалі з плячэй рэчмяшок, абмацалі кішэні, бесцырымонна сарвалі з ланцужка ножык. Пшанічнаму не шкада было свайго барахла, яго прыгнятала толькі гэтая беспрычынная злосць іх рухаў і твараў, насцярожаная падазронасць да яго. Ён усё спрабаваў пераканаць то аднаго, то другога, што ён не мае дрэннага намеру і па сваёй волі здаецца ў палон. Для таго чалавек крыва ўсміхаўся з непатухлым страхам у вузкіх вачах і бубніў:

— Я плен, камарад немец... сам плен, сам...

Ён аглядаў гэты дзесятак салдат з матацыкламі, што акружалі яго, спрабуючы згадаць дабрэйшага або пазнаць дзе афіцэра, і яго позірк сустраўся са змрочным поглядам немца ў фуражцы і шынялі з чорным аксамітным каўняром. Адчуўшы, што ўсё пайшло непяраўна, не так, як марыў ён, і ад таго ўжо не могучы пераадолець уладарнай паньласці, ён кінуўся да гэтага немца-камандзіра.

— Пан афіцэр, — узмаліўся Пшанічны. — Я ж сам, я ж плен, плен...

Афіцэр, аднак, не глядзеў на яго, ён нешта казаў салдатам, нацяваючы на жылістую руку рудую скураную пальчатку. Пшанічны тады ўжо зусім спахоўся — ён адчуў упершыню, што сталася нешта непяраўнае.

Немцы загэргеталі між сабой, абьякава пазіраючы на яго, камандзір яшчэ нешта сказаў, і той, з абвіслай губою, што першы ўбачыў яго, тузануў Пшанічнага за рукаў і махнуў уздоўж дарогі. Ён зразумеў, што трэба ісці і, азіраючыся, пайшоў, думаючы, што немец пойдзе за ім канваірам. Але салдаты засталіся на месцы і, бачачы яго нерашучасць і, відаць, жадаючы падбадзёрыць, замахалі рукамі ўздоўж пустой ранішняй вуліцы. Ён здзівіўся, што яны не хацелі суправаджаць яго, нешта жажлівае і незразумелае сціснула яго душу, у балючай грымасе скрывіўся твар, і ён, што раз азіраючыся, баязліва пайшоў, куды паказвалі яму.

Так ён аддаліўся крокаў на сотню, немцы ўсё стаялі ззаду, адзін матацыкл, гаркнуўшы маторам, зрабіў паўкруга і скіраваўся за ім. Ад благога прадчування Пшанічны ўжо траціў уладу над сабой і, не ведаючы куды і навошта, віхлява крочыў па гразі, скрамсанай слядамі гумавых колаў. У паваленых варотах загароджанага парканам двара нечакана паказалася спалоханая кабета ў тоўстай хустцы з пустымі вёдрамі на каромысле. Пшанічны аж здрыгануўся ад нечаканасці гэтай нядобрай у такі момант сустрэчы, і ў той жа час ён скалануўся другі раз ад кароткага грывомця кулямётнай чаргі ззаду. Грудзі яго маланкай пранізаў пякельны боль, і ён, падламаўшыся ў каленях, асеў на гразкі дол вуліцы.

Напаследак, сутаргава хапаючы ротам паветра, Пшанічны ўчуў распачны лямант кабеты і нема замычэў ад болю, усведамлення канца і апошняй лютой нянавісці да немцаў, якія забілі яго, да тых на пераездзе, што яшчэ заставаліся жыць, да сябе, ашуканага сабою, і да ўсяго белага свету....

14

Тая кулямётная чарга, што прыкончыла зацятае жыццё Пшанічнага, вывела з паўсоннага забыцця і Фішара. Яшчэ не ўсведаміўшы таго, што сталася, ён прахапіўся, ускочыў у акопе і зноў зваліўся на дно, не ўтрымаўшыся ад болю ў заседжаных нагах. Ужо добра развіднела, але поле і лес засцілаў рэдкі туман, было ціха і золка. Ля шляху нерухома і распыліста стаялі бярозы, дарога ляжала пустая, і з-за лагчыны белым бокам ледзьве праглядала каравулка. Вёскі, завалочанай туманам, адсюль зусім не было відаць.

ПЕРШЫЯ ТВОРЫ

Барыс Аракчэў нарадзіўся 4 1926 годзе ў вёсцы Турбанавы Іраслаўскай вобласці. Працаваў у калгасе, а пасля службы ў Савецкай Арміі паступіў у Мінскае мастацкае вучылішча. Закончыўшы ў 1953 годзе вучылішча, паступіў у Беларускае дзяржаўнае тэатральна-мастацкае інстытут. Дыпломная карціна — «Этапы жыцця шыху». Цяпер працуе мастацтвам на вывучэнні мастацтва ў Рэспубліканскім доме народнай творчасці.

Іван Рамановскі нарадзіўся ў 1928 годзе ў Мінску. Працаваў шафэрам, а пасля паступіў у Мінскае мастацкае вучылішча. Вышэйшую адукацыю атрымаў у Беларускай тэатральна-мастацкай інстытуце на аддзяленні графікі. Тэмай дыпломнай работы выбраў вобраз народнага лаэта Беларусі Янікі Купалы, стварыўшы серыю каларовых літаграфій. Адна з іх мае назву — «У дні вайны».

І тады з туманнай далечы, дзе знікала дарога, бязладна маторны трэск прарваў цішыню. У Фішара маркотна заняла ў грудзях, аслабелі рукі, насцярожаным позіткам уставіўся ён у далячынні і з тугою адчуў, што надыйшоў той час, калі вызначыцца ўвесь сэнс яго жыцця. Ён саўгаву затворам і ўжо не зводзіў блізарукага позірку з затуманенага пачатку дарогі, дзе павінны былі паказацца немцы. Але ці то ворагі ехалі завелымі марудна ці зусім ужо аслаб зрок байца, ён нічога не бачыў там, а матацыклі ўсё прадаўжалі трашчаць. Некалькі гэтых хвілін далі Фішару магчымасць прыдушыць хваляванне, і чалавек зразумеў, што яму тут прыдзецца кепска. Але ў такіх абставінах, калі ўся яго дзейнасць у гэтым полі была на віду ў старшыні, ён, сам таго не ўсведамляючы да канца, хацеў, каб старшыня ўрэшце перамяніў сваю думку аб ім. Відаць, за гэтую пакутную ноч роздому немудрагелістая старшынова мерка салдацкіх вартасцей у нейкай меры стала і для Фішара мерай жыццёвай годнасці.

Так ён чакаў, ад напружання і ўвагі дробна ляскаючы сківіцамі і да болю ўціскаючы ў плячо прыклад вінтоўкі. Схіліўшыся, ля мушкі далікатна трымцела на лёгкім ветры нейкая ўсохлая сцяблінка, ад частых гарачых выдыхаў пацелі шкелцы акулараў, але Фішар баяўся зняць, каб працерці іх. Ён вельмі дакладна адчуваў свой абавязак і ўжо набраўся рашучасці да канца выканаць яго.

А ўвогуле яму было дужа нялёгка, і кароткімі намёкамі думак ён намагаўся падбадзёрыць сябе, сусцешыць тым, што і тыя геніі, якія стваралі мастацтва вечнага — і Мікельанджэла, і Чэліні, і Верашчагін, і Грэкаў — у свой час браліся за шпагу, мушкетон ці вінтоўку. Відаць, барацьба за права жыць была на першым плане, перш за мастацтва... Гэты нечаканы вывад трохі супакоіў Фішара, і баец адчуў ужо болей сілы ў сабе.

Калі ўрэшце ў канцы дарогі з дымчатай завесы туману выніклі невыразныя прынізістыя цені матацыклаў, Фішар уставіў локці ў гразь бруствера і прыцэліўся. Але ад доўгага напружання зрок яго ўсё болей мутнеў, туман і праклятая блізарукасць не далі як трэба разгледзець цэль. Фішар перавёў дыханне, прыклаўся яшчэ раз і тады сцяміў, што пацэліць зусім няма ў яго шансаў.

Тое адкрыццё было жалкім, баец спалохаўся і зноў збытантэжыўся. А матацыклы тым часам, усё болей набіраючы хуткасць і што раз акрэсліваючыся ў тумане, шпарка сунуліся па гразі дарогі.

Не ведаючы, што зробіць болей, каб як спыніць ворагаў, баец усё ж як-кольвечы прыцэліўся і стрэліў. Прыклад балюча штурхнуў у плячо, у твар паткнула гаркай пораху, а матацыклі на дарозе каціліся сваім шляхам. Перажыўшы нядоўгае змярцвенне, Фішар хуценька перазарадзіў і зноў стрэліў, пасля яшчэ і яшчэ.

Выпусціўшы абойму, ён шырока расплюшчыў вочы і ўгледзеўся. Нідзе ва ўсёй калоне не было ніякага знаку ад яго стрэлаў — ніхто не спыніўся, не паглядзеў у яго бок, быццам нікога і не было тут, у гэтым полі. Пярэдні матацыкл ужо шпарка набліжаўся да бязроз, і байцу трэба было ўцякаць ці стаіцца. Але тут Фішару з незвычайнай выразнасцю ўявіўся строгі, скуласты Карпенкаў твар, і ён амаль што чуў яго звычайны зняважлівы воклік «Разява!». Гэта балюча сцэбанула Фішара. Не ведаючы яшчэ, што зробіць старшыня, Фішар увапхнуў у магазін новую абойму і скіраваў вінтоўку ў бок недалёкіх бязроз.

Гэта было самае пэўнае і самае небяспечнае з усяго магчымага ў тых пыкальных абставінах. За нядоўгі час, пакуль баец, душачы ў грудзях трапяткое сэрца, прыціскаўся да бруствера і веў, веў ствалом за матацыклам, ніводнай выразнай думкі не з'явілася ў яго галаве. Ён канчаткова страціў тады з свайго адчування і жыццё, і мастацтва, і развагі аб годнасці сваёй асобы, — увесь свет у той час абмежаваўся для яго толькі дакорлівым позіткам злосных старшыновых вачэй і гэтым імклівым ланцужком матацыклаў.

Пярэдні матацыкл, стрымана пагойдваючыся ў калдобінах і віхляючы з боку ў бок, старанна аб'язджаў лужыну і не дужа імкліва, але ўсё шпарчэй набліжаўся. Ужо стаў відзець на ім плячысты вадзіцель у шынялі і казыркастай шапцы, які, здавалася, зліўся заадно з машынай: бачны быў другі немец — у калюцы. На ім высокая тырчэла фуражка і цягнеў чорны каўнер шыняля. Баец не думаў тады, што яго могуць прыкончыць раней, чым паспее стрэліць ён сам, ён не дужа хаваўся ў акопе і ўсё веў, веў ствалом за тым блізім пярэднім ворагам, пакуль ён не парайнуўся з бязрозамі, і тады стрэліў. Той, што сядзеў у калюцы, адразу хіснуўся на сядзенні, абяруч ухапіўся за грудзі і размашыста дзёўбнуў ілбом аб жалеза калюскі. Нейкім абвостраным, ненатуральным сляхам Фішар учуў у рукаце матораў той гук, і зараз жа страшэнны гом вострым болам расшчапіў яго галаву. Баец выпусціў з рук вінтоўку і, абцярушваючы рукавамі мокрую зямлю, споўз на дно акапа.

Нейкі час ён яшчэ быў жывы, але ўжо не адчуваў нічога. Не бачыў, як кінуліся немцы да першага і адзінага забітага ім ворага, як беражына ўклалі яго, акрываўленага, у калюцы, як двое ці трое саскочылі з матацыклаў, шорхаючы ў іржышчы ботамі, падбеглі да акупчыка і разрадзілі ў яго свае аўтаматы. Малады аўтаматчык у плямістым камбінезоне нагнуўся над ім, ірвануў за мокры каўнер шыняля і гідліва кінуў, мякка стукнуўшы скроняй аб мокрую сцяну акапа. Ён пастаяў над нябольшым кам, не ведаючы, што б зрабіць яшчэ, і пасля са злоснасцю размашыста ляпнуў ботам па працівагазнай сумцы, з веча ра забытай на брустверы. З сумкі вылецеў кавалак счарсцвеллага хлеба, некалькі абоймаў патронаў і пашкуматаная старая кніжка ў чорнай вокладцы — «Жыццё Бенвенута Чэліні, фларэнційца, напісанае ім самім». Адляцеўшы ў іржышча, яна расхінулася, і ранішні вецер, які пачаў ужо разганяць туман, паціху заварушыў яе зачытання, пашкуматання старонкі...

15

Учуўшы далёкую, знаёмую па тэмпу чаргу нямецкага кулямёта, Карпенка ірвануў дзверы і грымотным голасам, здольным узяць полк, закрычаў у караулку:

— У ружжо!!

Глечык і Свіст, жмурачы заспання вочы, кінуліся ў дзверы. Свіст спрасонку не мог трапіць у рукаў шыняля, няспрытна распінаў яго і так выскачыў з караулки. Аўсееў бліснуў спалохам на раптоўна збялым твары, хуценька скочыў у траншэю і прытуліўся ў ячэйцы. Карпенка тым часам заняў сваё ўкрыццё і залезгаў затворам, зараджаючы кулямёт.

Нейкі час яны ўсе чакалі, баючыся патрывожыць цішыню, але наперадзе не было нікога. Тады трывога пакрысе ўлаглася, байцы агле-

дзеліся, пачалі меркаваць, і Карпенка, прыпамятаўшы знікненне Пшанічнага, гучна і злосна вылаяўся.

— Дзе Пшанічны, чортава морда? Што такое?

Свіст і Аўсееў, якія ўпершыню ўчулі, што прапаў баец, здзіўлена паглядзелі на старшыню. Гэта падзея з Пшанічным непрыемна ўразіла іх, але трэба было сачыць за дарогай, бо, чулі яны, там здарылася нешта важнае.

Абапіраючыся рукамі аб невысокі ўскраек акова, старшыня пільна ўзіраўся ў туман і злосна думаў пра гэтага Пшанічнага, няўмеку Фішара, які маўкліва сядзеў у полі, не падаючы ніякага знаку, і тую невядомую падзею наперадзе, што правалася стрэламі. Карпенка не сумняваўся, што ў вёсцы ўжо немцы, ён толькі не ведаў, калі яны пакажуцца з туману, і баяўся, каб Фішар, заснуўшы, не трапіў у іхнія рукі. Ні на якое там стойкае супраціўленне гэтага няўмелага байца-вучонага камандзір і не спадзяваўся, ён палічыў бы за лепшае, каб той проста цяпер прыбег да сваіх.

Але Фішар не бег, і яшчэ праз трохі часу на пераезд данеслася далёкае фыркатанне матацыклаў. Карпенка зірнуў на Свіста, які, высунуўшыся з акова, азіраў дарогу, на Аўсеева, што нізка прыхінуўся да бруствера і таксама ўпіўся ў далячынь. Глечыка за рогам каракулкі яму не было відаць, і старшыня ўладарна скамандаваў:

— Увага! Да мяне не страляць! Затаіся!!!

Ён і сам прыпаў да прыклада свайго папроку, бо стрэлы ў той час сціхлі, а матацыклы шыбавалі сабе далей. Карпенка чакаў, што Фішар, можа, яшчэ выбежыць у нізінку, а пасля стаў думаць, што баец стоіцца, прапусціўшы немцаў, але неўзабаве грывнуў адзінокі стрэл, які, відаць, і затрымаў усю матацыклетную калону. Старшыня здзіўіўся, зусім не ведаючы, як разумець тое, і скамянеў з крыху адкрытым ротам, збянтэжаны незвычайнай сутычкай, што неўзабаве сталася ў полі ля дзвюх закаржэлых бяроз.

Яго вывеў з тае недаўменнай змярцвеласці пагрозлівы вокліч Свіста:

— Ах вы, сабакі! Я ж вам зараз уляплю!

Ён ухаліўся за свой ПТР, але было яшчэ рана, і старшыня крыкнуў:

— Стой! Я табе ўляплю!

Бранябойшычк незадаволена азірнуўся, але паслухаўся і, відаць, зрабіў добра. Не прайшло і хвіліны, як ля бярозы выплылі з туману два бронетранспарцёры, яны спыніліся ля прырэдняга матацыкла, нешта пастаялі і пасля цішэй, чым дагэтуль, відавочна асцерагаючыся, пачалі спускацца па дарозе ўніз. За імі рушыла чарада матацыклаў.

Ужо зусім развіднела. Скрозь разарваны ветрам туман паказалася ўгары кудлачча невысокіх аблокаў, дзе-нідзе між іх густой завалачы сціраўліва бліскалі прагалы блакіту.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

Карпенка зразумеў, што яно пачынаецца. Транспарцёры нямала занепакоілі яго, але старшыня сабраў усю немалую сілу сваёй натуры і толькі сцяў сківіцы. Каб ударыць пэўна і з карысцю, трэба было падпусціць іх як найбліжэй, і Карпенка вызначыў для таго рубяж на дарозе — масток крокаў праз дзвесце ад пераезду.

— Свіст, — гукнуў ён бранябойшычку. — Глядзі, брат, пачнеш з задняга. Чуеш?

— Будзь спак!.. — каротка азваўся Свіст, наводзячы на машыны доўгі ствол пэтэра.

Пераезд сціх. За лініяй чыгункі ў траншэі стаілася яго чацвёрта абаронцаў. Заклапочаны Карпенка ўжо не азіраў сваіх хлопцаў, і не бачыў, як самотна зморшчыўся за рогам каракулкі малады твар Глечыка, як засцярожліва стаіўся за брустверам Аўсееў, як напружыўся за нацэльным пэтэрам Свіст. Бегучы сюды, у траншэю, гэты баец недзе згубіў пілотку і цяпер уцяў у плечы галаву, на якой ва ўсе бакі тырчэлі яго нястрыжаныя ільняныя віхры.

Пярэдні транспарцёр яшчэ не дасяг мастка, калі з яго нечакана і глуха раздалася «бу-бу-бу-бу...» і адразу ж на чыгунцы, брустверы, даху каракулкі і яшчэ недзе ззаду, з імпэтнай лютасцю раскідваючы зямлю і трэскі, прагрукатала чарга разрыўных буйнакаліберных куль. Карпенка трохі схамінуўся, калі на яго шчаку сцюдзёна пляснула гразёй, але выцірацца ўжо не было калі. Падумаўшы, што ворагі заўважылі іх, старшыня старанна прыціліўся і даў першую доўгую чаргу.

Скрозь грукат стрэлаў ён чуў, як побач звонка стукнуў Свістаў ПТР і на брані пярэдняй машыны бліснула іскрынка. Транспарцёр крутануўся ўбок, тыгнуўся пярэднімі коламі ў канаву і стаў. Старшыня адпусціў пад пальцамі курук, у той час другі транспарцёр выскачыў наперад, але побач, балюча аддаўшыся ў вуху, грывнуў другі стрэл Свіста, і машына, збавіўшы хуткасць, паволі спынілася. Матацыклы закруціліся на дарозе, бы растрывожаныя вадзяныя жуўкі, бязладна заляскалі іх кулямёты, і кароткі імпэтны посвіст куль зноў скрамсаў паветра над пераездам.

Карпенка вельмі хацеў крыкнуць Свісту, каб той хутчэй дабіў бранявую машыну, але не мог адарвацца ад кулямёта, каб не ўпусціць момант панікі і не даць матацыклістам схавання за транспарцёры. Жалезнай хваткай сцяўшы кулямёт, ён біў па іх кароткімі і доўгімі чэргамі і, здаецца, зрабіў сваю справу. Праз якую хвіліну два ці тры матацыклы ўжо скульнуліся ў канаву, адзін стаяў на сярэдзіне, пакінуты седакамі, толькі задні, спрытна завярнуўшы, паімчаў па дарозе ўгору. Карпенка павярнуў ствол і, спяшаючыся, каб не ўпусціць яго, разы тры націснуў «пуск». Але матацыкл усё ж узяўцеў на пагорак і, мінуўшы бярозы, выскачыў з-пад агню.

Тады старшыня адарваў ад пляча кулямёт і зірнуў у нізінку. Транспарцёр на дарозе ўжо гарэў, ахоплены мільготкімі языкамі полымя, і слаў над полем касяк чорнага касмылявага дыму. Другі стаяў у канаве, задраўшы на ўзбочыну доўгую плямістую скрынку кузава, нечым падобную на труну, а ўздоўж канавы адзін за адным уцякалі к бярозам з паўдзесятка гітлераўцаў.

Старшыня зноў схаліўся за кулямёт, але дыск ужо апусцеў і, мяняючы яго на зараджаны, камандзір азірнуўся на сваіх байцоў. Віцька Свіст торапка біў запальнымі кулямі, стараючыся падпаліць другі транспарцёр; з натхнёным тварам вытыркнуўся з акова Аўсееў, а за рогам падзяўбанай кулямі каракулкі часта і нават неяк весела грукала і грукала вінтоўка Глечыка. Карпенка, не тоячы сваёй радасці, загаманіў:

— Агню, агню давай! Бі, Аўсееў, ядрон корань! Палі гадаў!

І яны яшчэ білі ў нізінку, па ўцэкачах на пагорку, пакуль некалькі ўцалелых ворагаў не схаваліся за бярозамі. На дарозе, у канавых, ля

транспарцёру засталіся нерухомыя целы, першая падбітая машына гарэла дымным, хісткім на ветры полымем.

Тады яны зразумелі, што адбілі першую атаку, перамаглі, і вялікая радасць ахапіла байцоў. Свіст вылаяўся, агледзеўся і з зухаватым выразам на ўсмішстым твары падышоў да Карпенкі. Радасна і стрымана ўсміхаўся ў сваёй ячэйцы Аўсееў, недзе за каравулкай з відавочнай неахвотай спыніў страляніну Глечык.

— Віцька — малайчына, дай пяць,— сказаў Карпенка і моцным поціскам трухнуў руку бранябойшчыка. А той, ззяючы радасцю на кірпаносым твары, тлумачыў:

— Разумееш, думаў па заднім, а калі пярэдні даў чаргу... Не! Такой, гад, траскатні нарабіў. Чакай — галаву прадзіравіць. Ну, я яму проста ў лабціну і звездануў.

— Халера, а мне пад самы ствол разрыўную ўсмаліў, ледзь вочы не заляпіў, — казаў Карпенка, выціраючы рукавом запэцканы твар. — Ну, цяпер уціхамірыліся.

— А я матацыкл падбіў, — зазначыў Аўсееў. — Вунь, што ў канаву зваліўся. Мая работа.

Яны пахваліліся, радуючыся першай перамозе, кожны быў поўны сваіх уражанняў, і ніхто не азірнуўся назад, дзе ля рога каравулкі стаяў са сваёй драгункай сарамяжлівы Глечык. Невядома, як вытрымаў ён гэ-

тае сваё першае выпрабаванне вайны, але цяпер у яго хлапечых вачах, звернутых да таварышаў, было сапраўднае шчырае захапленне.

Старшыня Карпенка аднак не доўга радаваўся, хутка ён успомніў Фішара, які загінуў ля закаржэлых бяроз.

— Глядзі ты, а вучоны наш як выстаў! Не збаяўся, — сказаў старшыня і нахмурыўся. Свіст і Аўсееў паглядзелі туды, дзе ледзьве прыкметнай плямкай выдзяляўся ў іржышчы акупчык Фішара. Яны не сказалі нічога, толькі кароценькая самота варухнулася ў іхніх вачах.

— А я на яго наракаў, — разважна казаў Карпенка. — А ён малайчына, глядзі ты.

Аднак кароткае захапленне-радасць мінулася, людзі аддаліся новым развагам-клопатам пра сваё хуткае будучае. Старшыня ведаў, што неўзабаве трэба яшчэ чакаць немцаў, ды ўжо куды большыя сілы, чым гэтыя, што былі, пэўна, разведкай. Ён загадаў Свісту, Аўсееву і Глечыку падрыхтавацца і сам пачаў набіваць патронамі два апусцелыя магазіны. Свіст адышоўся ў сваю ячэйку, стаў воддаць Аўсееў, а Карпенка, прыхіліўшыся спіной да сцяны траншэі, шчоўкаў у дыску патронамі і думаў.

Неяк трохі прыкра было камандзіру ад таго, што надоечы накрываў ён на Фішара, што, наогул, не раз пагарджаў гэтым байцом, можа нават зневажаў яго. Зноў жа не мог старшыня зразумець, як гэта інтэлігент-кніжнік наважыўся на такую самаахварную смеласць. І Карпенка, які

ўсё жыццё паважаў людзей простых, зразумелых і рашучых, як ён сам, цяпер у першы раз усумніўся, адчуўшы, што ёсць яшчэ нейкая невядомая яму сіла, апроч сілы мышцаў і знешняй відавочнай рашучасці.

— Але дзе ж гэты Пшанічны? Няўжо ўцёк?.. — сам у сябе запытаўся Карпенка і пакруціў галавой, падумаўшы, што, здаецца, і тут ён правароніў, недагледзеў у чалавеку галоўнае...

Аўсееву рыхтаваць, уласна, не было чаго: патронаў хапала, вінтоўка была ў спраўнасці, акоп даволі глыбокі, і хлопец, расшпіліўшы шынель, узваліўся грудзмі на бруствер і пазіраў на дарогу.

Якіх паўгадзіны назад у гримощі кароткага бою ніхто таго не заўважыў, што пасля першай чаргі з транспарцёра Аўсееў сунуўся галавой пад бруствер і там не крануўся ні разу. Баец зусім не бачыў дарогі, па якой ехалі немцы, і не страляў, толькі збочыў голаў, каб як-кольвечы бачыць Карпенку. Пакуль грукацелі стрэлы, Аўсееў пакутаваў і ўсё папракаў сябе, прадчуваючы хуткую пагібель, папракаў, што не знік ноччу, калі стаяў на варце, не ўцёк за лес, дзе можна было б далучыцца да якога падраздзялення і мінуць недарэчнай пагібелі. Нейкім асаблівым абвостраным пачуццём ён згадваў, што Пшанічны ўцёк назаўжды, і яму было дужа крыўдна за сваю нядаўнюю нерашучасць, за якую прыдзецца цяпер плаціць галавой. Супраць гэтай блізкай пагібелі ў ім роспачна пратэставала ўсё цела, настырны Алікаў дух, кожная клетачка крычала, патрабуючы выжыць.

Але мінула нямнога хвілін, а пагібелі ўсё не было ды і асаблівага страху — таксама. Стрэлы з дарогі сціхлі, толькі грукала збоч ПТР ды тарахчелі старшыноў кулямёт, і Аўсееў асцярожна выглянуў.

Тое, што ўбачыў ён па дарозе, адразу сганала яго панічны настрой, зніклі пакуты, баец схпіў вінтоўку і пачаў страляць. Ён біў у немцаў якія ўцякалі канавай, аднойчы яму здалася, што адзін з іх упаў, забіты яго куляй. Гэта аказалася нават прыемна — змагацца і перамагаць, і хоць Аўсееў ведаў другое і даўно вызначыў свае адносіны да гэтай барацьбы, нешта ў ёй мімаволі захапіла яго. Але бой хутка скончыўся, і ён аж пашкадаваў, што гэтак мала далася яму зухаватай радасці.

Пасля, чым болей мінала часу, тым усё настойлівей пачалі з'яўляцца іншыя думкі — што добра зрабіў, застаўшыся тут, не падаўшыся слабаці і страху, што цяпер і ён можа не толькі пахваліцца, але і адчуць у душы ніколі яшчэ не адчуванае і даволі прыемнае шчасце перамогі. Думкі ляцелі далей, і Алік згадваў ужо, што калі ім пашанцуе як выкараскацца адсюль, то ўсё іх, відаць, узнагародзяць, і тады і ў Аўсеева будзе медаль або ордэн — гэта было незвычайна прынадна.

Так ішоў час, а навокал усё было ціха. Недзе за парадзелымі, пралінамі да нябеснай сіні аблокамі праракаталі і сціхлі самалёты, аднекуль данесліся па ветры глухія выбухі бомб. Дзень зноў пачынаўся ветраны, па-асенняму няўтульны і сцюдзёны.

Свіст па-ранейшаму не мог зладзіць са сваім ажыўленнем. Ніколікі не асцерагаючыся, ён вылез з гразкай траншэі і ў незашпіленым шынялі з настаўленым каўняром расцеўся на тыльным брустверы. Праўда, асцерагацца, можа, і не трэба было, бо дарога і поле наперадзе скрозь пуставалі. Транспарцёр яшчэ дыміў, але ўжо дагарэў, яго панічышы ветру закапцелы жалезны бок. Там жа стаялі пакінутыя падбітыя матацыклі, і Свіст, усё пазіраючы туды, не вытрымаў:

— Камандзір! — гукнуў ён Карпенку, які лапаткай выкідваў гразь з ячэйкі. — Давай туды дабегу на хвіліну.

Карпенка выпрастаўся, паглядзеў у поле, паморшчыўся, — відаць было, што ён не адабрае гэтай задумы, хоць і не хоча адмовіць Свісту.

— Га, камандзір? — пытаўся бранябойшчык. — Можа з жратвы што прыдбаем. А то пуставата ў нас, турэчкі бог, ярына зялёная.

Карпенка яшчэ агледзеўся і нехаця дазволіў:

— Ну, ідзі, толькі глядзі, каб дзе ранены не падстрэліў.

— О, мы яго хутка прыкокнуем, — узрадаваўся бранябойшчык і пераскочыў траншэю. — Аўсееў, гайда са мной.

— Не, ужо ідзі сам.

— Эх ты, баягуз! — пагардліва кінуў Свіст і гукнуў Глечыку: — Пайшлі, салажонак, трафеі збіраць.

Глечык збытанжыўся, не ведаючы, як быць: хацелася паглядзець і было боязна вылазіць з траншэі на паверхню, дзе нядаўна лютавала смерць. Але адмовіцца ён усё ж не здолеў, тым больш, што Свіст з пагардай сказаў:

— Чаго байшя? Пайшлі.

Тады ён узяў вінтоўку і вылез у вольны, вельмі прасторны і боязны свет. Яны перайшлі чыгунку і выправіліся па дарозе ў лагчыну.

Глечык даволі ніякавата адчуваў сябе тут, у гэтай прасторы, усё карцела адстаць ад Свіста, прыхавацца за яго спіну, думалася, што вось-вось ад тых варожых машын загрузоча чарга і смерць-боль праніжа цела. Аднак там пакуль не відаць было нікога, і хлопец стрымліваў, перамагаў свой страх і ішоў поплеч з таварышам. Так яны перайшлі масток і набліжаліся да пабоішча. Ніхто не страляў у іх, і Глечык паспакайнеў. Свіст жа досыць рашуча з гранатай за дзягай, на якой блішчэла вялікая флюккая спражка, падышоў да транспарцёра, што стаяў на дарозе, абышоў яго, зазірнуў у адчыненыя ззаду дзверы. Жывога тут не відаць было нікога, воддаль на гразі ляжаў ніц забіты немец, ля яго ў канаве — другі, смярдзела палянай гумай, смелым рызём і фарбай. Не бачачы небяспекі, Глечык таксама падышоў да машыны.

Зірнуўшы сюды-туды, Свіст ухапіўся за дзверцы і скочыў у нутро транспарцёра. Глечык з нарыхтаванай вінтоўкай зазірнуў следам і аж адскочыў з перапуду. На чорным цыратавым сядзенні, адкінуўшы голаў і звесіўшы на дно нерухомую руку, ляжаў забіты гітлеравец. Пасля, трохі асмялеўшы, хлопец цікаўна і страхавіта ўгледзеўся ў яго бясброўны белабрысы твар. Ён хацеў убачыць у ім які выраз, якую рысу — разгядку той вяўнічай сквапнасці, што несла ў Расію шматмільённая армія гэтых чужынцаў. Але твар немца быў звычайны, хударлявы, няголены, і ні следу болю, ні чаго іншага з былога пачуцця ўжо не было ў ім. Свіст жа, безуважны да забітага, бесцырымонна пераступіў яго і, лязгаючы нейкім жалеззем, пачаў сям-там корпацца ў чэраве машыны.

— Эй, Глечык, трымай!

Ён падаў у дзверы новенькі і вельмі зграбны варанёны кулямёт. Глечык узяў яго, а Свіст яшчэ пакапаўся нешта і саскочыў з бярэмкам патронных стужак. Іх ён таксама аддаў хлопцу, а сам падхапіў на дарозе пакінуты аўтамат, нагой перавярнуў на спіну яго забітага гаспадара і гідліва плюнуў. Глечык увесь час адчуваў сябе ніякавата і боязна. Забітыя былі зусім як жывыя: у шынялях, рамянях, з круглымі бляшанкамі процігасаў, толькі не рухаліся, але, здавалася, у кожнае імгненне яны могуць ускочыць з долу і кінуцца на іх. А Свіст тым часам, не звяртаючы на мерцвякоў асаблівай увагі, агледзеў матацыкл, абышоў другі транспарцёр, той, што засеў у канаве, і цераз борт таксама пералез у яго кузаў.

— Халера, няма нічога, — з прыкрасцю сказаў ён адтуль. — Пагарэў увесь харч, ярына зялёная.

Глечык дык аж узрадаваўся, што яды не знайшлося (якая там яда сярод гэтай гідоты!). Доўга тут расходжвацца яны не сталі і неўзабаве падаліся назад.

Хлопец валок кулямёт, цяжкі маток металічных стужак і цяпер ужо

ста. Да слёз шкада было Фішара, з якім яны трохі нават пасябравалі ў апошнія дні і елі суп з аднаго кацялка. Маладая, адзінокая і шчырая душа Глечыка гарнулася да іх — гэтай маленькай купкі байцоў, у якой і ён пакрысе пачынаў адчуваць свой жыццёвы прытулак.

— От гэта ладна, — сказаў Карпенка, калі яны падышлі да траншеі. — От гэта хваляю.

Ён пераняў у Глечыка ягоную ношу, беражна аглядзеў новенькі кулямёт, ухапіўшы вялізнай пяцярнёй, саўгануў рукаятку.

— Трафей, — засмяяўся Свіст, скакаючы ў траншею да камандзіра. — А жэрці нечага. Была торба галет, ды і тая абгарэлая. А гэта табе, камандзір, — усё трохі лягчэйшы за твайго пудовіка «дзегцяра».

не адчуваў таго страху, з якім ішоў сюды. Гэтая экскурсія нават спадабалася Глечыку, і ён усё перажываў захапленне яго сябрамі-хлопцамі, якія ўчынілі гэты вялікі разгром. Трудна было нават уявіць сабе, што гэтыя звычайныя, простыя людзі гэтак удала панішчылі магутную германскую тэхніку, пабілі на дарозе тых самых немцаў, якія заваявалі Еўропу і якіх ад самай граніцы не маглі спыніць нашы дывізіі. Хлопец не мог зразумець усяго, але адчуваў, што і Карпенка, і Свіст, можа, і Аўсееў за знешняй сваёй прастатой і нехлямяжнасцю маюць нешта ўмелае, дужае і надзейнае. І толькі ён, Глечык, відаць, не меў у сабе ніякай вайскавай сілы і таму баяўся і пакутаваў, і столькі страху у гэтым баі стрывала яго хлапечая сэрца. Але ён пяўся, душыў у сабе той страх, стараўся хоць чым-небудзь памачгы ў агульнай той справе, што рабілі яны. Цяпер жа, пазнаўшы першую перамогу і супакоіўшыся, ён нямаведама што гатовы быў зрабіць для камандзіра Карпенкі, для смелага слаўнага Свіста.

Карпенка ўсё круціў у руках кулямёт, аглядаючы яго з усіх бакоў, пакляцаў затворам, нацэліўся, ускінуўшы на руку. Кулямёт яму падабаўся, але старшыня ўсё нешта разважаў з сабой.

— А патроны? — спытаў ён Свіста. — Гэта і ўсё? Не, брат, не падзе. На, Аўсееў, асвойвай, ваяваць будзеш, а мне мой болей здатны.

Свіст, здзівіўшыся, свіснуў і саўгануў на віхры пілотку.

— Ну, і дарма. Я б яго ўраз скапіў, ды ПТР — з двума не зладзіш.

Аўсееў без усякай радасці ўзяў кулямёт, а Свіст, запусціўшы руку ў глыбокую кішэню свайго шыняля, нешта выцяг у сцятым кулаку.

— Ну, а на гэта што скажаш? Ага?

Карпенка далікатна ўзяў з яго далоні круглы кішэнны гадзіннік на доўгім бліскучым ланцужку, заскарузлымі вялікімі пальцамі беражна расчыніў футляр, пакруціў галоўку. Гэта быў добры кішэнны гадзіннік з секунднай стрэлкай, выпуклымі фосфарнымі лічбамі на крэмавым цыферблаце.

— Пятнаццаць камянёў, анкерны ход — во, брат, трафей! — хваціўся Свіст. — Хочаш, бяры. На імяніны не дам, а цяпер — калі ласка.

— Глядзі ты, ладная штуковіна: пятнаццаць камянёў, кажаш? — ні то ўсур'ёз, ні то з іроніяй казаў старшыня. — Маладзец ты, Свіст, малайчына. Так праз год-два з цябе выйдзе выдатны марадзёр, ці не так, ярына зялёная?

— Ну, ужо скажаш: марадзёр! — засмяяўся Свіст. — Не хочаш, давай сюды.

Ён працяг руку за гадзіннікам, але Карпенка, не звачаючы на тое, размахнуўся з усяе свае немалае сілы і так ляпнуў ім аб пашчэрбленую сцяну каравулкі, што аж пасыпалася тынкоўка і з тонкім звонам разляцеліся ў бакі, пэўна, усе пятнаццаць камянёўкаў.

— Вось і ўсё, і маўчок. Справа скончана, — сказаў камандзір і адварнуўся да свае справы ў ячэйцы.

Свіст пачухаў патыліцу, блазенна падміргнуў Глечыку і сапраўды не сказаў ні слова.

17

Зацікавіўшыся новай зброяй, Глечык падышоў да Аўсеева, і яны ўдвох пачалі даследаваць гэты трафейны кулямёт. Аўсееў чамусьці зноў стаў невясёлы і маўклівы, і нельга было зразумець, што рабілася ў ягонай душы. Дэманстратыўна не прыкмятаючы Глечыка, ён паставіў на бруствер трафей, здзімхнуў пыл і расчыніў затворную каробку.

— ЭмГа трыццаць чатыры, апошняй мадэлі, — буркнуў ён. — У вычлішчы мы вывучалі. Хуткастрэльнасць велізарная — не раўня нашаму «дзегцяру».

Глечык уважліва глядзеў, слухаючы болей за яго спрактыкаванага таварыша і думаючы, што той пакажа, як абыходзіцца з кулямётам. Але Аўсееў з незразумелай варожасцю закрычаў на хлопца:

— А наогул, на якога д'ябла! Ты прынёс — ты і страляй! Чаму мне?

— Дык я ж не ўмею, — шчыра прызнаўся Глечык. — А чаму ты не хочаш?

Аўсееў памаўчаў, пашчоўкаў затворам і злосна гыркнуў:

— Мне яшчэ жыць хочацца.

Глечыку ён не хацеў казаць усяго, што разумеў сам — таго, што з кулямётам куды больш небяспечна ў баі, чымся з вінтоўкай, што ў першую чаргу б'юць кулямётчыкаў, што цяпер яму не схавацца ў траншэю, бо Карпенка запатрабуе агню і зноў Аўсееву прыдзецца рызыкаваць галавой. Адрозніваць чорным ценем азмрочыўся яго ўжо было праяснелы настрой, зноў у голаў шыбанула шкадаванне, што, паддаўшыся нерашучасці і стоме, праспаў такую здатную для паратунку ноч. Трывожнае пачуццё асуджанасці ўсё пакутней ахапляла яго, і Аўсееў зноў узяўся шукаць выйсця.

Ён прыкінуў, што, калі б перадаць кулямёт Глечыку і дамовіцца з ім, дык можна было б, прыкрываючыся ад старшыні рогам каравулкі, па траншэі і канаве як-небудзь прабрацца да лесу. Думалася яму, што напалоханы ў першай сутычцы Глечык можа пагадзіцца на ўцёкі, а ён паабяцае, што паможа знікнуць і яму. Таму, раптам перамяніўшы свае адносіны да маладога байца, Аўсееў па-сяброўску спытаў:

— Слухай, хочаш кулямёт? Стреляць я цябе навучу.

— Ага, навучы,— згадзіўся Глечык і падступіў бліжэй. Аўсееў ужо акрыяў ад першай удачы і ўзяўся тлумачыць, як зараджаць кулямёт, калі ад каравулкі раздаўся строгі Карпенкаў голас:

— Не хітруй, Аўсееў. Тут табе не кірмаш — таргавання. Табе загана, ты і выконвай.

Звузіўшы на ветры злосныя вочы, Аўсееў з нянавісцю паглядзеў на старшыню і прыкусіў губу.

— Чорта лысага ты тут да вечара пратрымаеся,— ціха сказаў ён скрозь зубы.— Паб'юць, як мышэй.

Глечык з раптоўнай трывогай у душы зірнуў на яго, памаўчаў, прыкідаючы сэнс благіх слоў, і не паверыў таварышу.

— Кажаш, паб'юць? А мы з кулямётаў... Ды пэтээр ёсць...

— З кулямётаў! — пагардліва чмыхнуў Аўсееў.— Прафан ты ў гэтых справах. Невук зялёны.

Глечык збянтэжана паціраў рукавом варанёную сталь кулямёта. Настойлівая ўпэўненасць Аўсеева ў бліжэйшым урэшце ўстрымвала і яго, але хлопец не хацеў верыць у тое, бо ўжо звыкся з думкай аб іх удачы.

— Пшанічны вась змыўся,— змрочна паведаміў Аўсееў.— І, пэўна, зрабіў правільна.

— Як змыўся? — здзівіўся Глечык, узяўшы на хлопца вялікія чысцютка-сінія вочы.

— Так, Махнуў у тыл і цяпер дзе-небудзь у абозе анучы сушыць.

Глечык паныла змоўчаў, стараючыся зразумець таямнічае знікненне Пшанічнага. Як можна было пакінуць таварышаў, узвод, ідучы ў тыл — гэтага Глечык, як ні стараўся, ніяк уявіць не мог. У галаве паўставалі непераадольныя ў яго разуменні перашкоды для такога ўчынку — загад камбата, які належала выканаць, гнеў таварышаў, каторы ў такіх умовах нельга было стрываць, вечная ганьба баялінасці, што разадрала б яго душу, урэшце — такія ўладарныя паняцці, як прысяга і абавязак перад Радзімай.

Пакуль хлопец пакутна варушыў свае разуменні, Аўсееў адступіў у траншэю і пільна пазіраў на яго. Першы план паратунку праваліўся

ў самым яго пачатку, і цяпер хітры Аўсееў думаў, што б тут зрабіць яшчэ. Згаворвацца з Глечыкам была, відаць, марная справа, бо хлопец ён недалёкі і цяпер трохі абстраляўся, пасмялеў і на ўцёкі, пэўна, не згодзіцца. Не адважваючыся канчаткова раскрываць яму свой намер, Аўсееў усё думаў, пакуль грымотны голас Карпенкі зноў не ўстрымвае ўсё пераезд:

— К бою!!!

Міжвольна падпарадкоўваючыся камандзе, Аўсееў ухажваўся за кулямёт, палахліва кінуўся на сваё месца Глечык, а старшыня ўладарна і сурова распарадзіўся далей:

— Свіст, на прыцэл — танкі! Аўсееў — па пяхоце. Глечык — гранаты к бою! Замры! Агонь па камандзе!

Зноў смяротная небяспека падступіла да пераезду. У далечыні добра бачнай дарогі на выездзе з вёскі, стрэхі якой ледзьве тырчэлі з-за ўзгорка, паказаўся вораг. Гэта была вялікая, відаць, калона, яна марудна валаклася з некалькімі танкамі ўперадзе.

Над шэрым восенскім полем, над скрыжаваннем дарог і далёкім лесам, за якім быў такі прынадны для гэтых людзей паратунка, сумнай усмешкай бліснула нізкае сонца. Толькі на адзінае імгненне яснай прасветлінай слізганула яно па сырой гліне траншэі, шэрай сівізне іржышча, полымем кранула рэдкае пажоўклае лісце бяроз, і гэта яго ціхая ласка вострым болам тугі працяла людскія сэрцы. Глечык скіраваў у далечынь вінтоўку, асцярожна даслаў у патроннік патрон і ўціснуў у плячо пашкрэбаны драўляны прыклад. Пабялеў, зябка ўздрыгваў і, каб суняць тую дрыготкасць, прыціскаўся да зямлі. Карпенка высунуў наперад цяжкую сваю кіівку, схмурыў нізкі шырокі лоб. Аўсееў зморшчыўся, нібы ад зубнога болю, і здзіўленам позіркам лыпаў па абшарах, шукаючы, пэўна, ратунку. У гэтым пакутным напружанні раптам незвычайна і здзіўна прагучала заўзятая Свістава прымаўка:

— Эх, ярына зялёная, вышэй голавы!.. Слухай байку.

Глечык, якому за рогам каравулкі не відаць быў гэты дзівакаваты чалавек, аднак, учуў яго і здзівіўся. Здзіўлена варухнуў брывамі зацятты, заклапочаны камандзір, нервозна крутануўся да суседа Аўсеева. А Свіст, прыгарнуўшы да боку абшты кірзай прыклад свайго ПТРа і сочачы за ворагам, казаў:

— Ось, браткі. Сядзяць у турме два басякі. Аблаялі ўрадніка, вась і сядзяць галодныя. Кажа адзін: «Давай, Ягор, зробім ламакоп і ўцячым». — «Давай», — згаджаецца Ягор. «Пасля давай зламаем замок і ўлезем у хлебную краму». — «Давай», — кажа Ягор. — «Возьмем бохан і ўцякаць». — «Давай». — «Схаваемся дзе ў падваротню і па чарзе: я кусь, ты кусь...» — «Ага, — аблізваецца Ягор. — Ты кусь і я кусь... кусь». — «Я кусь, а ты кусь-кусь!» — як зараве Піліп. — «Во табе!» — і кулаком у рыла Ягору. Той і завяў: «Ты ж сам два разы кусь-кусь». І давай яны біцца. Уляцеў наглядчык, разняў і абодвух у карцер — на адну ваду. Вось. Можна смяцца, — жартоўна абвясціў Свіст.

Але і ў гэты раз ніхто не смяяўся. Карпенка не спускаў вачэй з калоны, якая ўсё расла і расла на дарозе. Ужо чуваць было, як дрыжала зямля ад танкаў, як лязгадзілі іх цяжкія шырокія тракі. Пяхоты, здаецца, было не багата — некалькі машыц, а далей у калоне ішлі грузавыя аўтамабілі. Крыху не дасягшы бязроў, якраз на самым пагорку, пяхота пасаскоквала з кузаваў і на хадзіла разбягацца абалал дарогі

ў няроўны мітуслівы ланцуг. Машыны спыніліся і далей уніз пайшлі танкі — тры грукатлівыя сталёныя грамадзіны.

— Віцька! — сярод густога грукату ўстрывожана крыкнуў Карпенка. — Не спяшайся!

Свіст не спяшаўся. Недзе ўнутры яго маркотна заняла нядобрае прадчуванне, ведаў баец: пачнецца нялёгкае. Але гэта на адзін толькі кароценькі момант. Адразу ж ён перайначыў сябе на звычайны зухавата-дзелавы настрой і сачыў за ворагам. Трохі засмучала яго, што танкі ішлі ў лоб. Хоць бы адзін крутнуў дзе ў бок, падставіў борт, і тады б Віцька спрытна спляжыў яго. Але яны ішлі прама, а ля дарогі, не спраўляючыся за імі і адстаючы, разгортваўся ланцуг.

З сярэдзіны пагорка пярэдні танк, не спыняючыся, грывнуў стрэлам. Над пераездам нешта фыркнула, і ззаду ў полі скалануў зямлю выбух. Другі снарад ударыў у чыгунку перад траншэяй — хлопцаў аглушыла, абдало пылам, зямлёй, кіслым смуродам трацілу. На лініі ўздзібілася некалькі вывернутых з насыпу шпал, задраўся ўгору сагнуты канец перабітай рэйкі.

Пагойдваючыся і пашавельваючы гарматамі, танкі ішлі ў лагчыну, а пераезд маўчаў. Пярэдні ўжо набліжаўся да абгарэлых транспарцёраў, дасяг іх, сапхнуў у канаву пакінуты матацыкл і павярнуў крыху, каб абсыці завернутую ўпоперак дарогі машыну. І тады без каманды Карпенкі, але вельмі ў час звонка грукнула Свістава ПТР, і танк стаў. Яшчэ нічога не відаць было — ні дыму, ні полымя, але з боку імпэтна адскочыла века люка, з якога, бы тараканы са шчыліны, кінуліся на дарогу чорныя танкісты. Старшына даў першую чаргу, і пераезд азваўся грывотным імпэтным грукатам.

Яшчэ праз хвіліну ўвесь гэты восеньскі панылы абшар напоўніўся бязладным страшэнным грывотцем. Трапіўшы пад кулямётны абстрэл, пяхота ў полі залегла і адкрыла па пераездзе агонь з сваёй ручной зброі. Другі танк асцярожна пасоўваўся па дарозе, адпыхнуў у бок транспарцёр і, прыпыніўшыся, павярнуў гармату.

— Лажыся!!! — галасіста крыкнуў Карпенка, і не паспеў яшчэ яго крык патануць у грывотах бою, як страшэннай сілы выбух чорнай зямляной хмарай накрыў пераезд — траншэю, людзей, каравулку. Калі пыл здзьмула ветрам, стала відаць, што на месцы той дарожнай будыніны разваліліся ў бакі кавалкі дошак, тынкоўкі, ад даху не засталася і следу, а ў тым месцы, дзе некалі была грубка, курылася вялізная варонка з мучніста-мяккай зямлёй.

Пераезд сціх, змоўк, здавалася, нікога жывога ўжо не засталася ў траншэі. Аднак у самым канцы яе мільганула зацяршушая пыском постаць Свіста — ён ухаліў ружжо і ў роспачы злосна вылаяўся. Яго ўлюбёная зброя, якая не раз ужо выратавала людзей з бяды, недарэчна тырчэла з бруствера кароткім перабітым ствалам.

— Старшына, братка! Што нарабілі, гады паўзучыя! Ах, чортавы вырадкі! — лемантаваў Свіст, без патрэбы соўгаючы затворам сваёй салсаванай зброі.

І тады са старшыновага акова ўзнялася бледнатварая, дзіўна павольная і расслабленая постаць Карпенкі. Невідучым позіркам змярцвелых вачэй ён паглядзеў на дарогу, дакрануўся рукой да разбітай галавы, з якой на плечы шыняля, на бруствер і прыклад кулямёта лілася густая неспатольная кроў.

— Свіст... Не пушчаць! — слабым дрыготкім голасам выкрыкнуў ён і паваліўся ў траншэю.

Свіст кінуўся да яго, мінаючы Аўсеева, які, уцяўшы голаў у плечы, корчыўся ў ячэйцы. Бранябойшчык падхапіў старшыню, прыўзняў, той цяжка дыхаў, круціў галавой і асіпла прасіў:

— Танкі, танкі... Бі, не спазніся...

Ён не ведаў, што біць танкі ўжо не было чым, і Свіст яму не сказаў пра тое. Крывавачы свае рукі, бранябойшчык пацёртым у кішэні інд-пакетам перавязваў яго галаву са зліплымі ад крыві валасамі, услухоўваўся у грукат бою і недарэчна супакойваў параненага:

— Нічога, нічога! Ты ляжы, ляжы...

Пасля баец ускочыў у траншэю, праяты благой думкай, што немцы побач ужо, а іх засталася двое. Але ў гэты час збоку ад руін каравулкі забахалі стрэлы Глечыка, Свіст узрадаваўся і схаліў кулямёт старшыны. Немцы ў полі пакрысе перабягалі ў нізіну, а два танкі вельмі асцярожна, адзін па правым баку дарогі, другі па левым мінулі транспарцёры і набліжаліся да мастка. Кулі з іх кулямётаў секлі зямлю, чыгунку, быльнёт, верашчалі ў вышыні, рыкашэцны ад рэк. Разрывы і стрэлы поўнілі наваколле грывотным, жажлівым стогнам.

Свіст быў чалавек дзеяння, не ў яго характары было разважаць і думаць нават у спакойныя часіны. Цяпер ён бачыў, што, прарваўшыся на пераезд, танкі падушач іх у траншэі і, нікім не затрыманыя, пойдучь далей, да лесу. Адзіна, дзе можна было затрымаць іх, гэта на мастку, абапал якога ляжала задожджаная балаціна. Гэтае разуменне ледзь не імгненна шыбанула ў яго голаў, калі пярэдні танк быў ад мастка ў якіх пяцідзесяці кроках.

Бранябойшчык кінуў кулямёт і, бегучы ў свой канец траншэі, крыкнуў скурчанаму ў ячэйцы Аўсееву:

— Да кулямёта. Прыкрый!

Ён ухаліў у абедзве рукі дзве цяжкія супроцьтанкавыя гранаты, на локцях і на каленях вылез з акова, пераваліўся цераз бруствер, ускочыў, прыгнуўшыся, разы тры сігануў да чыгункі і кульнуўся ў выбітую снарадам варонку. Там ён агледзеўся. Танкі ўсё ішлі, б'ючы з кулямётаў, кулі коротка і люта фыркалі над самым насыпам. Ён трошкі марудзіў, лажка дыхаў і збіраўся на апошні, рашучы скачок. Разбіваючы сырую зямлю, наўскасяк ад шпалаў да канавы прабегла чарга — жык, жык, жык! — і на абочыне застаўся роўны ланцужок чорных плямаў-адмецін. Свіст ускочыў і што было сілы кінуўся ўніз, пад прыкрыццё невысокага дарожнага насыпу.

Па сцягне яго ўсё ж сцэбанула, хлопец адчуў, як пацёк да калена гарачы ліпкі струмень крыві, але боль быў невялікі, і баец не зважаў на яго. Прыгнуўшыся за насыпам, на каленях і локацях, ён кінуўся да мастка, на які, замарудзіўшы ход, быццам конь, які абнюхае трылацць апоры, ужо выходзіў пярэдні танк. Удушлівая горыч перахапіла дыханне, ад стомы ў грудзях разрываўся сэрца.

Яны сышліся якраз на мастку — ушчэнт змораны, паранены баец і гэтае грывлівае крыжастае страшыдла. Свіст, слаба размахнуўшыся, шпурнуў пад гусеніцы абедзве свае цяжкія гранаты, але сам ні схавання, ні адбегчы ўжо не паспеў...

Невядома, што здалася немцам, але пасля таго, як пярэдні іх танк, падарваны Свістам, праваліўся пад мост, уткнуўшыся гарматай у тарфяністую багню балота, яны ўзняліся са схілу пагорка і, адстрэльваючыся, пачалі адыходзіць назад. Другі танк даў задні ход і таксама папоўз угору. Стреляніна паменшала, і абцярушаны зямлёй, замурзаны, спакутаваны Глечык адарваўся ад сваёй вінтоўкі.

Увесь ён аж калаціўся ад перажытага і ледзьве асіліваў сябе, каб не заплакаць, не спархнець ад пакут і мінулага жаху. Пачуццё і розум не маглі пагадзіцца, што няма ўжо і Свіста, што нерухома яго постаць, выбухам адкінутая ў травяністую мокрую забалаць, ніколі ўжо не ўстане, не загамоніць, нават не варухнецца. Але самае страшнае было ў пакутным бясцілі заўжды ўладарнага, руплівага старшыны, без якога Глечык адчуў сябе зусім маленькім, слабым і разгубленым. Ён не парадаваўся нават таму, што немцы пачалі адыходзіць. Агорнуты новай гаротай, хлопец падбег да Карпенкі.

Старшына, відаць, вельмі пакутаваў. Твар яго неяк раптоўна схуднеў, шчокі запалі, збялелі пад натапыраным шчаціннем, якое цяпер адразу пабольшала. Ён ляжаў на баку, адкінуўшы голаў, у набрынялай крывёю павязцы, уздрыгваў, корчыўся ад болю і ціха шаваліў вуснамі. Глечык, уклёнышы побач, нагнуўся, яго спакутанае сэрца аж разрывалася ад нясперпнага гора незаменнай страты.

— Што, што? Ну, што вам, таварыш старшына? Свіста няма, няма, — бы да малаго, лагодна і жаласна казаў ён, прытрымліваючы знявечаную галаву камандзіра.

— Свіст... Свіст... — відаць, не пазнаючы байца, ціха шаптаў старшына. Яго засмяглыя вусны ледзьве ўжо шаваліліся, усё большалі паўзы між словамі.

— Свіст... Бі!

Глечык зразумеў, і ў яго скрывіўся твар — ад жалю да камандзіра і сябе, да мёртвага небарака Свіста, ад страху і сваёй распачнай адзінокай безнадзейнасці. Не ведаючы, чым памагчы параненаму, ён усё папраўляў яго голаў, падклаў пад яе сваю пілотку, але старшына не

Анатоль Анікейчык нарадзіўся ў 1932 годзе ў г. Барысаве Мінскай вобласці. Яшчэ ў школьныя гады пачаў займацца скульптурай, удзельнічаў у некалькіх дзяцячых рэспубліканскіх выстаўках. У 1953 годзе паступіў у Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут. Пасля заканчэння інстытута працуе ў ім выкладчыкам на кафедры скульптуры. Яго скульптурная група «Мантажнікі» — дыпломная работа.

ляжаў на ёй, кідаўся, скрыгатаў зубамі, хмура паводзіў бровамі, быццам назіраў якую бойку і натужна патрабаваў:

— Свіст... Свіст... Раз-зява!..

— Яны ўжо адступілі, — усё сіліўся вытлумачыць Глечык. — Адышлі.

Старшына быццам учуў тое, прыціх, услухаўся, цяжка, з намаганнем узняў павекі і далёкім, незнаёмым позірам паглядзеў на хлопца.

— Глечык! — неяк, бы супакоена і нават трохі ўзрадавана, вымавіў старшына. — Глечык, ты?

— Што вам, таварыш старшына? Можна вады? Можна шынель, падаслаць? Свіста няма ўжо, — казаў Глечык, адразу акрыяўшы ад таго, што старшына ачуняў. Гэтая нечаканая радасць узбадзёрыла хлопца, і тое, што гэты суровы, паважаны камандзір меў патрэбу цяпер у яго дапамозе, натхнёнай самаадданасцю запаліла Глечыка. Ён адчуваў, што мог бы цяпер перамагчы найцяжэйшае, перасіліў бы ўсялякі страх, і гатовы быў на самае вялікае, калі б тое спатрэбілася старшыну. Але камандзір зноў заплюшчыў вочы і сцяў зубы — сказаць ужо ён, здаецца, не мог нічога.

І тады ў траншэі з'явіўся Аўсееў. Прыгнуўшыся, з вінтоўкай у руцэ, ён таропка сігануў цераз Карпенку, абсыпаўшы яго зямлёй са сцяны, і нечакана і загадкава кінуў Глечыку:

— Уцякай к чортавай матары!

Усё прытрымліваючы старшынову галаву, Глечык не зразумеў і вялікімі змярцвелымі вачыма няўцямна пазіраў услед таварышу, які адразу ж знік за павароткай траншэі. І калі праз момант усё стала страшэнна выразна, дык Глечык амаль фізічна адчуў, як пакутна сутыкнуліся ў ягонай душы два варожыя неўразумелыя пачуцці — прэнасць паратунку, пакуль была на тое магчымасць, і свежая яшчэ, толькі што пазнаная і гордая рашучасць стрываць. Хлопец збянтэжыўся і аж застагнаў ад невырашальнага таго клопату. А на дне траншэі кідаўся непрытомны іх камандзір, яго акрываўлены, спатнелы твар пыхаў гарачкай і вялікай пакутай. З вуснаў яго слабым шэптам зыходзіла толькі адно:

— Свіст, агонь! Агонь, хутчэй агонь... ох!

Нешта гарачым вярарам шыбанула ў голаў Глечыка, з вачэй яго няпрараняны і нястрымныя прыснудзі слёзы, пякуючая крыўда апаліла яго

Мікалай Залозны нарадзіўся ў 1925 годзе на Кіеўшчыне. Сярэдняю адукацыю атрымаў у Мінскім мастацкім вучылішчы, куды паступіў пасля дэмабілізацыі з Савецкай Арміі. У 1953 годзе закончыў вучылішча і прадоўжыў сваю адукацыю ў Беларускім дзяржаўным тэатральна-мастацкім інстытуце. Яго дыпломная работа — «Капітуляцыя».

шчырую душу. Ён ускочыў у траншэі, ужо не тоячыся ад ворага, і ўбачыў Аўсеева, які, мільгаючы падэшвамі, шалёна адмахваючы левай рукой, з вінтоўкай у правай шпарка бег па канаве да лесу. Глечык захлібнуўся слязьмі і крыўдай і па-хлопечы звонка, з неспасвольнай здзічэлай распаччу закрычаў:

— Стой!!! Стой!!! Што робіш, зладзюга?! Стой!!!

Аўсееў на бягу азірнуўся і яшчэ хутчэй замільгаў нагамі — відаць было, не дзеля таго ён пабег, каб спыняцца. Тады Глечык дрыготкімі рукамі ўхапіў старшыноў кулямёт, перакінуў яго на тыльны бруствер і, амаль не цэлячыся, выпусціў наўздагон Аўсееву ўсё, што было ў недастрэленным дыску.

Калі ён, узрушаны і дзіка зацятый ад жаху, адняў ад прыклада замурзаную шчаку, дык убачыў далёка ў канаве шэры нерухомы гарбок шыняля на спіне Аўсеева, і болей аж да самага лесу нідзе не было нікога. Знясілены Глечык гаротна апусціў рукі. Восеньскі вечер хутка сушыў яго слёзы, хлопец раптоўна апусцеў, сціх, і, хістаючыся, пабрыў па траншэі.

Ён хадзіў так па ёй можа гадзіну ці дзве. Хадзіў, слепа натыкаючыся на сцены, на заваротку ля сваёй ячэйкі, позірк яго стаў нерухомы, і ў акруглых вялікіх вачах была пустата. Аднойчы ён наткнуўся на старшыновы ногі ў кірзавых ботах, спатыкнуўся аб іх і нахіліўся да былога свайго камандзіра. Старшына ляжаў, ціха раскінуўшы ў бакі скурчаныя ў локцях рукі і трошкі ашчэрыўшы шырокія зубы. Нічога ў ім ужо не было ад той рупнай камандзірскай строгасці, толькі цьмяна ўгадвалася ў рысах твару нейкае запытанне, здзіўленне — можа адбілася гэта ўчарашняя развага аб тым, каму з іх, шасцярных, суджана

будзе закончыць бой. І можа адчуў ён або зразумеў, што побач адзін толькі Глечык, і таму спазненым нямым здзіўленнем азначыўся гэты змярцвелы твар.

19

У полі запанавала цішыня. Вечер настойліва гнаў з неба нізкае клочча хмар, шмат дзе ў высі блішчэлі прагалы блакіту з беражкамі далёкіх белых аблокаў. Між імі прывабнай скупой радасцю праглядала з вышыні восеньскае сонца, і шырокія імклівыя цені няспынным агромністым статкам хутка-хутка плылі па зямлі.

Гэта маўклівая сцішанасць мала-памалу пачала вяртаць да жыцця збалелага нутром Глечыка. Як ні жахліва і безнадзейна было яму заставацца ў адзіноце сярод смерцяў сваіх таварышаў, але, забіўшы Аўсеева, ён адчуў, што прыдзецца трываць да канца. І хлопец няспешна і без былой страхаватасці, безуважны ўжо да сябе хадзіў па траншэі і ладзіў зброю. Ён перанёс Свістаў кулямёт у старшыноў ячэйку, трафейны паставіў на другім флангу. Пасля ён туды ж перавалок стужкі, апроч таго, у Карпенкавай пазіцыі ўзяў апошнюю супроцьтанкавую гранату, паглядзеў, ці зараджаная і паклаў на броўку траншэі.

Немцы на пагорку чамусьці маўчалі, але не знікалі і ўсё хадзілі ў далечыні за бярозамі, нешта выглядалі. Аднойчы, збочыўшы з дарогі ля вёскі, у поле выехала некалькі машын з гарматамі ззаду. Глечык разумеў, што яны нешта рыхтуюць яму, але ранейшага страху ў хлопца ўжо не было, была толькі маўклівая злараднасць за тых іх шматлікія намаганні супраць яго, аднаго.

Так ішоў час, ужо, мабыць, настаў поўдзень. Неба ўсё праяснялася, зганяючы хмары, усё часцей і даўжэй паказвалася негарачае сонца. Вечер добра сушыў начную мокрадзь, святлелі размяклыя глыжы бруствера, бралася ў падсохлыя плямы дарога, толькі Глечыкаў шынель усё быў волкі, ушчэнт запэчканы глеем і тудовым цяжарам душы плечы. Міжвольна горнучыся да цяпла і сонца, хлопец вылез з сырой засені акова і сеў на бруствер, звесіўшы з калень бязвольныя рукі.

Так, перажыўшы страх і апрыклую трывогу за сваё жыццё, маўкліва сядзеў ён на пераездзе тварам да таго поля, дзе варушыліся, ездзілі і хадзілі ворагі, рыхтуючы чарговы ўдар, і ў галаве яго мроіліся невясёлыя, цяжкія думкі.

Перш за ўсё да свядомасці дайшло адчуванне мізэрнасці і марнасці ўсіх яго колішніх пякельных крыўд. Які ён дурны быў, крыўдуючы калісьці на маці, айчыма, балюча перажываючы дробныя нягоды вайсковай службы — старшыноў строгасць, нячуласць таварышаў, сцюжу і голад, страх смерці. Якое ўсё гэта было далёкае і на дзіва нязначнае, дробязнае ў параўнанні з тым, што перажытай трагедыяй страты тых, каму болей, чым сабе, верыў і каго гэтак паважаў у жыцці. Відаць, гэтае вось няшчасце было яго першым пасля смерці бацькі сапраўды жаклівым няшчасцем. Хлопец невыразна адчуваў, што, перажыўшы яго, ён ужо не мог застацца ранейшым — ціхманым, боязкім Глечыкам, нешта новае — мужае і цвёрдае — уваходзіла ў яго характар.

Але, здаецца, выжыць яму не прыйдзецца. У поле з вёскі выехала яшчэ некалькі машын, яны падаліся ў аб'езд, у бок лагчыны. На пагорку, відаць, на прамую наводку ставілі, акупвалі некалькі гармат, —

ворагі рыхтаваліся грунтоўна і пэўна. А жыць так хацелася — хоць як-небудзь: у сцюжы, голадзе, страху, хоць у такім жудасным пекле, якім была вайна — усё роўна хацелася жыць.

Глечык, зажмурыўшыся ўсім нямытым запэцканым слязьмі тварам, паглядзеў угору на сонца — яно было яшчэ высока і святліла, не спяшаючыся на сустрэчу з ноччу, якая так патрэбна была гэтаму хлопцу. У той момант да хлапачага слыху данесліся дзіўныя журботныя гукі, ад якіх ён яшчэ вышэй задраў галаву і ўгледзеўся ў паднябессе. Далей ён заўсміхаўся і тужліва з незразумелым, нечакана салодкім болем у душы доўга глядзеў у неба. Марудна пасоўваючыся пад аблокамі і самотна квёла курлыкаючы, ляцеў там у невідомую далеч невялічкі ланцужок журавоў.

У спаракнелую ад гора душу байца дыхнула замілаванай шчаслівай мінуласцю яго дзяцінства, шчымлівым болем па ўсім тым, што перажыта, пакінута і назаўжды ўжо страшана для васемнаццацігадовага Глечыка. Ён ледзьве ўтрымаў крыўдлівую спазму ў горле і глядзеў, глядзеў услед чародцы родных з маленства птушак, якія прынеслі ў яго пачуцці дзесяцікі да болю няшчэрных адчуванняў... І калі ўжо яго зрок ледзь-ледзь угледзеў у шэрай засмужанай высі тую рухавую рыску, з неба зляцеў на зямлю другі, распачна-абрывісты гук, поўны трывогі, просьбы і безнадзейнага журботнага клічу:

— Курл!.. Курл!.. Курл!..

Наўздагон за зніклай чародкай, з апошніх намаганняў перабіраючы крыламі, не дужа высока ляцеў, быццам шкандыбаў у паветраным абшары, адсталы, падбіты журавок. Ад яго амаль чалавечай распачы аж здрыгануўся здзіўлены Глечык, нешта суладнае сваім затоеным пакутам пачуў ён у тым жалобным голасе, і грымаса болю і жалю скрывіла яго круглявы хлапачы твар. А журавель крычаў, кідаў у ветраны прастор марныя гукі няшчасця, махаў і махаў аслабелымі крыламі, пярэў наперад сваёй доўгай выгінастай шыяй, але дагнаць чародку не мог.

Ад жахлівай распачы птушкі няшчэрпнай самотай захлынула хлапаче сэрца. Глечык абяруч ухапіўся за голаў, зацяў вушы, напярэўся, з усяе сілы сціснуўся, каб толькі стрываць. Так ён сядзеў доўга, зусім змярцвелы і абьякавы да ўсяго, збіты з панталыку тым нестрываным жураўліным сумам. Пасля адарваў ад вушэй рукі, але нават не зірнуў на неба, з якога даўно ўжо знікла тая нябога-птушка, а яе крык, не перастаючы, гора і распаччу гучэў і гучэў у хлапачых вушах.

А ў душы, прарваўшыся з памяці ад гэтага незвычайнага напамінку, ужо шырыліся, грэмелі тугой пшчотныя, дарагія ўспаміны з таго, што стала колішнім і такім замілаваным няшчэрпным. Як жывая, паўстала ў памяці маці — статная і прыгожая, але не такая прыветная і ласкавая, якой была заўсёды, а з гаротай на твары па ім, яе сыну Васі. Успомнілася настаўніца Клаўдзія Якаўлеўна, якая любіла яго ў школе, несучы яму з сваёй шчодрой на ласку душы сарамяжную і жаданую жаночую прыхільнасць. З'явіўся перад вачыма непаседлівы Алёшка Бондар і з ім — дураслівыя іх забавы, паходы ў Селіцкую пушчу і такія ж тады прынадныя гульні ў вайну — самае праклятае з усіх ліхаў, заведзеных жыццём на зямлі. Зашчымела ў душы старое раскаянне за Людку, выдуманым каханнем да якой некалі дражнілі яго ў школе, за што ён зненавідзеў і аднойчы пакрыўдзіў гэтую бялявую дзяўчынку з задуманымі сінімі вачыма.

Ахоплены ўладарнаю сілаю думак, не адразу заўважыў ён, як ўсчаўся аднекуль суцэльны далёкі гул. Хлопец ачнуўся, калі на пагорак выпаўз статак крыжастых страшыдлаў, загрузатала ўсё наваколле і да споду задрыжала зямля. Скочыўшы з бруствера, Глечык схпіў адзіную оваю гранату, прыціснуўся спіной да дрыготкай сцяны траншэі і чакаў.

Ён разумеў, што гэта канец, і з усяе сілы зацяў у сабе няшчэрную журботу душы, у якой вялікаю прагай жыцця ўсё біўся далёкі прызыўны жураўліны крык...

